

Vajda András

Írás, kommunikáció, történelem: második világháborús katonalevelek

A tanulmány elsősorban a második világháború idején született, vagy erre az időszakra vonatkozó, a populáris/népi regiszterben született és itt formálalmazott, írásban rögzített narratívumokra, azok funkcióira, keletkezésük és használatuk körülményeire, a velük szembeni attitűdökre reflektál. Az elemzés célja nem a történelmi események rekonstruálása, hanem azoknak a hétköznapiakra, az egyszerű parasztemberek életmódjára, gondolkodásmódjára, világlátására és – nem utolsósorban – az íráshoz való viszonyukra gyakorolt hatásának vizsgálata. Nem a Történelemre, hanem a történelmi eseményeket átélt kisemberek (biografikus) történeteire és azok hatásmechanizmusára figyel. Ez viszont a szövegtermelés, illetve az írás természetének, funkcióinak és céljainak, az írást befolyásoló, irányító szociális szabályoknak és elvárásoknak elemzését implikálja.

Az elemzés a második világháború idején, a fronton vagy a frontvonal mögött szolgálatot teljesítő egyén levélíró tevékenységét az egyén életében bekövetkezett *fordulópontot* (Mandelbaum 1982: 36–37), *sorseseeményt* (Tengelyi 1998: 199) feldolgozó, az új helyzet (a falutól való elszakadás) által létrehozott változásra adott válaszként, *adaptációként* (Mandelbaum 1982: 37–38), illetve az idegen/értelmezhetetlen és embertelen környezetnek az egyénre gyakorolt nyomásával szembeni *kompensációként* (Marquard 2001: 7) értelmezi. A tábori/frontélelet sajátos kultúráként fogja fel¹, a levélírást pedig e kultúra produktumaként elemzi. Ilyen értelemben a második világháborút olyan *korszakhatárnak*² fogom

¹ A kaszárnyák és a hadifogolytáborok költészetéről, folklórjáról több ismertetés, tanulmány is született (pl. Ujváry 1980, Küllös 1997, Vasvári 2000, 2001). A szerzők közül többen is foglalkoznak ezek folklórjellegének, kultúráként való definiálásának kérdésével.

² A korszakhatár és a korszaktudat egymást kölcsönösen feltételező fogalmak. A korszakhatárok ugyanis éppen a korszaktudat révén válnak láthatóvá. Ez utóbbi az egy korszakon belül a társadalmi viszonyokra, a kapcsolattartás formáira, a szövegek érvényességére vonatkozó, érvényben levő konszenzusok összességét jelöli (Kulcsár-Szabó 2000: 90).

tekinteni, amely azáltal, hogy az egyént kiszakítja eredeti közegéből, egyben a szóbeli kultúra (kommunikáció) ellenében az írásbeli kultúra használatára kényszeríti.

Választásom azért esett a paraszti írásbeliség e csoportjának elemzésére, mert a második világháború az egyik olyan, a néprajztudomány módszereivel is jól dokumentálható, történelmi helyzet a kelet-közép-európai térségben, amikor nagy tömegek kényszerülnek – életterük külső parancsra történő hosszabb elhagyása miatt – az írás rendszeres alkalmazására, és mint ilyen, az így született iratok jó forrásnak bizonyulnak az írás mindennapi életbe való beépülésének, lefolyásának és következményeinek vizsgálatára. Ugyanakkor – a konferencia témájának közvetlen közelében maradván – a 20. század sajátos perspektívából feltárulkozó (pseUDO)biografikus történeteinek néprajzi szempontból is jelentős bázisát képezik.

A levélírás története

A levelek az élet minden területén nagy számban találhatók meg és a legnagyobb hatalommal rendelkező szövegeknek számítanak (Barton–Hall 2000: 1). Az íráson alapuló üzenetváltás, a levelezés az írás feltalálásával egyidőben született. „Fellendülésének koronként, társadalmi osztályonként eltérő okai voltak. A hírközlés, a politikai élet, a szabályozott társadalmi kapcsolattartás, az irodalmi divat egyaránt élt vele, eltérő szerkezeti, stilisztikai, tartalmi normákat írva elő a műfaj számára” (Keszeg 1996: 8).

Az első olyan mű, amely a levélírás és a levélben használt formulák normatív szabályozására irányul a 11. századból származik, szerzője Albericus Cassinensis. A levélírás új szabályzatát Jean de Limonges apát írta meg a 13. században. A levél a skolasztika szabályaihoz igazodott, a levélnek az antik retorika öt szerkezeti egységét (üdvözlés, a jóakarát megnyerése, az előadás, a kérés, befejezés) kellett tartalmaznia (Keszeg 2008: 225). A reneszánsz antik mintákra támaszkodva a levelet irodalmi alkotássá avatta. A reformáció és az ellenreformáció pedig a használt formuláknak erős valósi színezetet adott (Keszeg 1996: 8).

A levelek korai típusa a hivatalos levél, az oklevél vagy a diploma. Az első fennmaradt magyarországi levél 1141-ből származik, melyet II. Géza trónralépésekor bocsátott ki. A hivatalos levelek egy másik típusa,

a jobbágylevelek a nemesi levéltárakban maradtak fenn. Ezeket gyaníthatóan deákok, műveltebb, írástudó vagy alig írástudó bírák, esetleg papok vagy az udvari bírák írhatták. Az viszont biztos, hogy a parasztság gondolkodásmódját tükrözik, az írástudó ember is csak azt rögzítette, amit a közösség neki diktált. A népi eredetet leghamarabb a szerkesztés árulja el: a nagy nyomorúság emlegetése után „igazi paraszti realizmussal” közvetlenül rátérnek a legközvetlenebbül sajtó dologra.

A kézírás többnyire nehézkes, nem annyira kiírt, mint a harmincadozások vagy tizedszedők levelei. A panaszlevél egyfajta kérvény, ezért megtalálhatók benne a kérvény stílusának bizonyos kellékei: udvarias és megalkodó megszólítás és jókívánság a levél elején.³ A levelek nyelvkincsének vizsgálata arra mutat rá, hogy a parasztság nagyjából azonos közösségi stílusban panaszkodott. A panasz általában az újítások (az újabb terhek, adók) ellen irányul. Az utolsó érv nem a fegyverrel való fenyegetőzés, hanem az elvándorlás, ami a kamarabírókat sem hagyhatja közömbösen.

A levelek nem patetikusak, a parasztság keservei egy-egy sűrített jelentésű igébe, jelzőbe szorulnak. A pátoszt maguk a tények termelik. A panaszlevelekben a leggazdagabb szócsaládja a *nyomor* szónak van. A jobbágy szónak szinte állandó jelzője a *nyomorodott*, *nyomorult*. Jellemző az érzelemmentes, száraz tényközlés, még a legmegrázóbb esetekben is. Kép, metafora, hasonlat ritkán jelenik meg. Gyakori a védekezésre vonatkozó tehetetlenség emlegetése: *nem tudunk mit cselekedni* (Eckhardt 1950).

Az erdélyi jobbágylevelekből Kovách Géza tett közzé egy 85 darabból álló válogatást. A közölt panaszlevelek a következő panaszokat tartalmazzák: 1. földesúrhoz írt egyszerű kérelmek, levelek kölcsöngabonáért, legelő-, kaszáló-, földbérletért; 2. különböző hivatalos szervekhez írt panaszlevelek a tisztartók és bérlők önkényeskedése miatt; 3. szokatlan és törvénytelen dézsmáltatás miatti panaszok; 4. az egyre növekvő és egyre változatosabb robotolás, hosszú fuvar, tutajozás elleni panaszok; 5. nehéz közmunkák és katonai terhek miatti panaszok; 6. kocsma, malomtartás és egyéb királyi haszonélvezetek kisajátítása és korlátozása elleni panaszok; 7. erdőhasználat terén egyre súlyosbodó korlátozások miatti panaszok; 8. határrendezésből fakadó föld- és legelőkisajátítás elleni panaszok; 9. apróbb ügyek (Kovách 1971: 27–28).

³ Ezek az uralkodó osztály üdvözlő formuláihoz hasonlítanak.

A magyar Országos Levéltárban, valamint a Sáromberki Református Egyházközség levéltárában összesen 7 jobbágylevél maradt fenn, melyben a jobbágyok a terhek könnyítését kérik. A panaszlevelek közül kettő 1705-ből, egy 1732-ből, egy 1779-ből és egy 1784-ből származik, két esetben a datálás bizonytalan. A panaszlevelekben a jobbágyok a juhok utáni dézsma elengedését, a strázsák számának két főre történő visszacsökkentését, a falubíró után járó adófizetés eltörlését kérik, a kirótt terhek miatt panaszkodnak, valamint szénát, búzát rozst kérnek kölcsön az őszi vetéshez. Egy 1848-ból származó levelet a sáromberki parasztok a székely nemzeti gyűléshez intéztek, melyben az *egész falu nevében és képében* a székely nemzetgyűlés oltalmát kérik: *kívánunk inkább a nemes székely nemzet pártolásához folyamodni, és gyűlésébe követeket küldeni.*

Magyar nyelvterületen a magánlevelezés első darabjai a 13. századból származnak, ám ezek még latin nyelven íródnak. A magánlevelek a magyar nyelvet a 15. századtól kezdték el fokozatosan használni. Egy 1485-ből származó levél még csak részlegesen, a záró részben használja a magyar nyelvet, de az 1490-ből fennmaradt már teljes terjedelmében magyar nyelven íródott (Lampérth 1918: 2, Keszeg 1996: 9). A 16–17. századtól a levélírást a női társadalom is igénybe veszi.⁴ Az első női levél 1515-ből való, szerzője ismeretlen, a levél a nő atyjához van intézve (Lampérth 1918: 11). A levélírás gyakorlata azonban továbbra is csak egy szűkebb réteg, az úri osztályok körére korlátozódik. A parasztok magánlevelezéséről pedig a 17–18. századból származnak első adataink, igaz, hogy a parasztok ekkor még „levelező analfabéták”. Leginkább indirekt módon írtak, a parasztok az írástudó réteg segítségére támaszkodtak a levél megírása és elolvasása során (Tóth 1996: 86–87).

A 19. században, a jobbágyfelszabadítást követően kezdődik el egy nagyfokú migráció, mely a falusi környezetet is érinti. Az ország belső idegenforgalma az 1880–1890-es években nőtt meg látványosan, ami a postai levelek számának megnövekedését is maga után vonta (Petercsák 1983: 18). A levélírás igényének növekedésével, valamint abból kifolyólag, hogy egyre több olyan személy is kénytelen volt a levélíráshoz folyamodni,

⁴ A korszak magyar női levelezéséből Deák Farkas tett közzé 1879-ben 499 női levelet (Keszeg 2008: 227). A nyugat-európai nők levelezésének összehasonlító elemzéséről lásd: Couchmann–Crabb 2005.

aki nem uralta a műfajt, megjelentek a levelezőkönyvek.⁵ Az 1930-as években például „szerelmi levelező és illemtankönyv” látott napvilágot (Varga 1993: 66). De a 19. századtól már a népiskolákban is a tananyag része volt a levélírás tudományának elsajátítása.⁶

A levél sajátos változata, a képes levelezőlap, szintén a 19. század terméke. Az első postai levelezőlapot a világon az osztrák–magyar postaigazgatás jelentette meg 1869. október 1-jén, melyet az 1878-as nemzetközi postakonferencián fogadtak el hivatalos postai küldeménynek. A Monarchián belül 1899-ben engedélyezték a magánosoknak a képes levelezőlap készítését. Az 1899. évi adatok szerint Budapestről 1 800 féle, a többi településről 20 500 fajta képeslap készült. 1906-ig a képes levelezőlapok hátoldalát csak címzésre használták, az üzenet a képre, vagy a kép köré íródott (Petercsák 1983).

A két világháború a paraszttársadalom férfilakosságának jelentős részét szakította ki a családi környezetből. Az idegen és zárt környezet a családtagok közötti térbeli távolság, a személyes kapcsolatok hiánya nagyfokú kommunikációs éhséget hozott létre, ami a levélforgalom megnövekedését váltotta ki. A svéd postahivatal statisztikai adatai szerint az első világháború egy esztendeje alatt 315 ezer métermázsza ingyenpostát közvetített a hadifoglyoknak. Az Osztrák–Magyar Monarchia szervei 1915 elején 100 000, az év végére pedig már 900 000 postai küldeményt cenzúráztak. Az osztrák Vöröskereszt-egyesület számítása szerint 1916. február 1-jéig a cenzúrázott levelek száma 45 millió volt (Novotny 1987: 13). A francia katonai posta 1915-ben napi négy millió levelet kézbesített. Egy nizzai katona, aki 1915-ben 104 napot töltött a fronton, ez idő alatt 390 levelet küldött haza, és otthonról 256-ot kapott (Lyons 2008: 187).

Az első világháború alatt írt katonalevelek nem maradtak fenn a sáromberki paraszttirátárakban. Ebből a periódusból mindössze néhány fényképet őriznek, ezek közül néhányat az orosz fogságból küldtek haza postai úton. A Berekméri család irattárában egy olyan fénykép van, melyet Berekméri István Andrásé az orosz fogságból küldött haza, és egy másik, melyet felesége küldött neki a családról. A második világháború

⁵ A 16–19. századi francia levelezőkönyveket társadalmi hatását Roger Chartier, Alain Boureau és Cecile Dauphin elemezte (Chartier et alii 1997).

⁶ Sáromberki példát a levélírás iskolai oktatására Mózes András jegyezte fel az 1910-es évek végéről (Mózes é.n. IV: 83).

idejéből azonban több levélkorpusz is fennmarad. Ezek legnagyobb része tábori levelezőlap, másik részük zárt borítékban küldött levél.

A levélírás a közösségben a világháború időszakát leszámítva nem mondható intenzívnek. Az egyházi ünnepek alkalmával (főleg karácsonykor és húsvétkor) az elszármazott családtagokkal többen váltanak képeslapot. Az 1980-as évekig a fontos események (pl. ballagás, házasságkötés) alkalmával szintén képeslapot küldtek az eseményen megjelenni nem tudó családtagok, ismerősök. A kommunikációs eszközök fejlődése és elterjedése azonban ezt a gyakorlatot mindinkább háttérbe szorítja. Az 1980–1990-es években az iskolai tanulók közül többen leveleztek más megyék hasonló korú diákjaival, a címeket a diákújságokból másolták ki. A sorkatonaság megszűnéséig szolgálatot teljesítő fiúk a családtagokkal és az ismerősökkel szintén leveleztek, az elemzett parasztirattárakban viszont csupán egy ilyen levél maradt fenn.

A levélírás a társadalomtudományi kutatásokban

1. A levél(írás) kutatását hosszú ideig az irodalmi levelek elemzése⁷ dominálta a nyugati szakirodalomban, és csak az újkori kultúra és társadalom mélyebb megismerését követően terjedt ki a magánlevelekre, valamint a levélírás és levélkultúra hosszú folyamatainak vizsgálatára (Dierks 1999: 466). A francia olvasástörténeti iskola (*l'histoire culturelle de la lecture*) iskola képviselői, Roger Chartier, Alain Boureau és Cecile Dauphin a 16–19. századi francia levelezőkönyvek elterjedését, a rájuk épülő könyvkereskedelmet és a levelezőkönyvek társadalmi hatását elemezte (Chartier et alii, 1997). Jane E. Harrison pedig az észak-amerikai francia kolóniák és Európa között zajló levelezés intézményi hátterének 17–19. századi alakulását elemezte (Harrison 1997). David Barton és Nigel Hall a levélírás különböző társadalmi alkalmazásait elemző tanulmányokat gyűjtött egy kötetbe (Barton–Hall 2000). Az elemzés során különbséget tettek a szöveg (*text*), a levélközösség (*participants*), a levélírás (*activities*) és a levél mint termék, műalkotás (*artefacts*) között (Barton–Hall 2000: 6).

⁷ Lásd pl.: Altman 1982, Beebee 1999.

A 20. századi lengyel parasztek levélíró gyakorlatát William I. Thomas és Florian Znaniecki elemezte. Kutatásuk kimutatta, hogy annak ellenére, hogy a levélírás, sőt a levélolvasás is legjobb esetben is igen nehéz feladat számára, a lengyel parasztek gyakran írnak levelet, és ezek rendszerint hosszúak. Mindezt azért, mert számára a levélírás „szertartásos jellegű társadalmi kötelezettség” (Thomas–Znaniecki 2002: 255). A szerzőpáros az elemzett parasztleveleket egyetlen alaptípusra vezeti vissza, melynek formája funkciójából fakad, ezt a típust a szerzők *üdvözlő levél*nek nevezik.

Az üdvözlő levelet mindig a családtag írja, funkciója a családi szolidaritás kinyilvánítása, melyre a családi környezet elhagyása miatt van szükség, amikor megszűnnek azok a találkozási alkalmak, amikor a családi szolidaritás szóban is kommunikálható. A funkciónak megfelelően a levél szerkezete pontosan meghatározott: vallásos köszöntéssel kezdődik, ezt követi az író jó egészségi állapotának közlése, a levelet a jókívánságok és üdvözlések zárják. A szerzők szerint csak ennek a levélfajtának van eredeti funkciója, a többi típusnak csupán helyettesítő funkciója van, ezeket a szerzőpáros öt csoportba sorolja: *köszöntő levelek*, melyeket olyan eseményekre küldenek, ahol a család rendszeresen jelen lenne, ezek a felköszöntést helyettesítik, a *tájékoztató levelekből* a hosszúra nyúlt távollét alatt a családok egymás életéről tájékozódnak, az *érzelmes levél* a gyengülő családi szolidaritás felélesztésére szolgál, az *irodalmi levél* (verses levél) közösségi felolvasásra készül, azt jelzi, ahogyan a szóbeliségben élő közösség esztétikai igénye átalakul irodalmi érdeklődéssé és végül az *üzleti levél* a gazdasági ügyek bonyolításában helyettesíti az egyént (Thomas–Znaniecki 2002: 255–257).

A magyar levélírásra vonatkozóan néhány ismertetés (Csűry 1931, Kiss 1994) mellett a levélírás eredetéről (Lampérth 1918, Jakubovich 1925), az egyes korszakok leveleinek nyelvezetéről (Eckhardt 1950), és formuláiról (Papp 1964), valamint egy-egy típusáról (Albert 1999) készültek elemzések. Ezek a kutatások a leveleket formai jegyeik, a levélíró társadalmi hovatartozása, valamint a levelek tartalma szempontjából vizsgálják. Az ezen szempontok alapján kapott rendszer azonban – írja Keszeg Vilmos – öncélú, sok tekintetben irreleváns (Keszeg 1996: 11).

A magyar etnológiában Keszeg Vilmos honosította meg a levelezési habitusokra irányuló kutatásokat. Egy mézskői asszony levélhagyatékának kiadásához írt elemzésében a levelek műfajkontextuális kérdéseinek, a levelek szerkezetének és etnográfiai adatainak bemutatása mellett kitér

a levelezésben létrejött kapcsolattartás okaira, a levél és az életpálya összefüggéseire, a levélíráshoz kapcsolódó szokásokra, a levél tartalmának konvenciók és mikro környezeti tényezők általi meghatározottságára, társadalomszervező és társadalmat működtető, azaz levélközösséget (mint szekunder társadalmat) létrehozó szerepére is (Keszeg 1996). Az elemzés a levél következő funkcióit azonosítja az elemzett társadalomban: kitágítja az egyén társadalmi környezetét, megkeresi azokat az életterén kívül eső személyeket, akik hiánya frusztrálja, beavatja őket életébe és részt vesz az övékben; kitágítja az egyén földrajzi életterét, a térbe zártság helyett a nyitott világ élményét éli meg; kibeszéli gondjait, problémahelyzetben tanácsokat kér/kap; kiépíti és ápolja identitását; közösségének krónikásává válik, a helyi eseményeket a külvilág felé továbbítja és környezete számára hasznos/érdekes információkat szerez; alkot: külső és belső esztétikai elvárásoknak tesz eleget (Keszeg 1996: 66–67). Egy másik tanulmányában – a korpusz kapcsán – arra is utal, hogy a levélírási és -olvasási életterét is átrendezi, és szokásaira is kihat: időt szakít a levelek írására, olvasására, lakásában leveleket és a levélíráshoz szükséges anyagokat, eszközöket (írószer, levélpapír) tárol, egyszóval berendezkedik a levelezésre (Keszeg 2008: 236).⁸

2. A két világháború eseményeire vonatkozó kortárs dokumentumok és visszaemlékezések kutatására, forrásértékének „felfedezésére” megkésve került sor, noha a helyi közösségek kollektív memóriájában az események emléke intenzíven élt, a korszakban született hivatalos és privát iratokat őrizték, számon tartották – egyszóval használatban voltak. Küllös Imola így ír erről a helyzetről: „A 20. századi közép-európai történelemnek ezt a gyalázatát, ha 45 évig tilos is volt szólni róla, nem lehetett kimosni a [...] magyarság tudatából” (Küllös 1997: 235). A hadszínterekről készült feljegyzések, a tábori naplók és levelek publikálása, elemzése a hat-

⁸ Borbély Sándor egy kárpátaljai asszony levelezési szokásait elemzi hasonló szempontok szerint. Kimutatja, hogy a levelezés útján egy többirányú, komplex információs és cse-rekereskedelmi rendszer jön létre, amely a szereplők meghatározott hierarchikus rendjét mutatja. A korpuszt a szociális állapotokra redukált tematikai aspektus jellemzi. A levelezés fia kiszakadásával felborult családi élet emocionális ellensúlyozására nyújt lehetőséget (Borbély 2006). Horváth Kata pedig egy cigányfiú szerelmes levelének elemzésén keresztül a gömbalji cigányközösség írásbeliséghez fűződő viszonyát, és a levél funkcióit ismerteti (Horváth 2004).

vanas–hetvenes évektől indult meg,⁹ majd a kelet-európai országokban lezajlott rendszerváltozást követően vett újabb lendületet.¹⁰ Ma, az online adattárak elterjedésének köszönhetően az interneten is több száz tábori levél, napló, önéletírás olvasható.

Hanák Péter első világháborús parasztlevelekről írt esettanulmányt. A szerző a levelek szerkezeti felépítésének elemzése mellett azt vizsgálja, hogy „honnan tanulták az írni is alig tudó, nehéz kezű parasztasszonyok, munkások a levélírást, honnan vették a formulákat, a hagyományos és a különös motívumokat” (Hanák 1973: 75). Bár a szerző kisszámú mintán dolgozik (közel húsz levél elemzéséről van szó), a parasztlevelek szerkezetére, a levelekben megjelenő népi mentalitás „konstans kategóriáira”, a levelek formuláira és ezek eredetére, valamint az ezeket közvetítő intézményekre, személyekre vonatkozó megállapításai egy bizonyos mélységig máig érvényesek maradtak. Hanák Péter tanulmánya a levelek szerkezeti, műfaji és tartalmi sajátosságainak elemzése mellett a levelezés által létrejött társadalom szerkezetét, összetételét, működési szabályait, valamint a levelezés szokásait, a levél funkcióit is vizsgálja (Hanák 1973).

Novotny Tihamér az első világháború katonaemlékeiről írt művészet-szociológiai elemzést, melyben a képes levelezőlapok vizsgálatára is kitér (Novotny 1987: 105–123). A levelezőlapok küldését, készítését a front és a hadifogság kommunikációéhségének tüneteként kezeli. A világháború képes levelezőlapjainak elemzése során több általános jellemzőt azonosít, ezek közül a legfontosabbak: 1) potenciálisan zárttá tesznek egy kommunikációs láncot, az adó–vevő sémát visszacsatolási mechanizmussá alakítják át, 2) a levelezés a célba érkezés bizonytalansága miatt instabil, 3) a műfaj erősen személyes, beavatott jellegű (Novotny 1987: 107).

A népi/populáris írásbeliségre irányuló kolozsvári kutatások szemléletéhez igazodik Kokó Julianna tanulmánya, aki egy vargyasi család első világháború alatt folytatott levelezésén keresztül a levelekben megjelenő „temaköröket” elemzi, részletesebben kitérve a gazdálkodás és hadszíntéri tudósítás témaköreire (Kokó 1999). Dolgozatának célja „nem a történelmi események rekonstruálása, hanem azok hatásának vizsgálata egyszerű

⁹ Lásd pl. Imreh 1964: 847–850, Hanák 1973, Bánai 1979, Takács 1981, Szent 1987, Novotny 1987.

¹⁰ Lásd pl. Környeiné Gál 1995, Küllös 1997, Vasvári 2001. Erdélyből pl. Ferencz 1997, Kokó 1999, József 2000, Vajda 2007, Pozsony 2008, Oláh é.n.

parasztemberek életmódjára, gondolkodásmódjára, világlátására” (Kokó 1999: 240).

Pozsony Ferenc egy zabolai tüzérbaka első világháború alatt írt levelei alapján a paraszti mentalitás elemzésére vállalkozik (Pozsony 2008). Elemzésében rámutat, hogy a székelyföldi falusi ember a háború borzalmi alatt sem tud a falutól és a gazdaságtól mentálisan elszakadni: a természeti jelenségek minduntalan a gazdasági munkák időritmusára, a soron következő munkálatokra emlékeztetik. „A frontról haza küldött levelei – összegzi a szerző – azt tanúsítják, hogy Ferenc baka mentálisan mindig is otthon volt, gondolatban a szülőfalu megszokott, meghitt világában élt” (Pozsony 2008: 191).

A francia íráskutatás kiemelkedő képviselője, Martin Lyons egyik tanulmányában az első világháború alatt szolgálatot teljesítő francia katonák levelezését elemzi. A levélre elsősorban levél volta miatt figyel: gyakoriságukat, címzettjeiket, formájukat, formuláikat, valamint mindazok az (íratlan) szabályokat vizsgálja, amelyeknek magát aláveti (I. cenzúra). Azokra a részletekre koncentrál, melyek az írásban megszülető én megértéséhez visznek közelebb (Lyons 2008: 185). A tanulmány kimutatja, hogy a háború alatt a katonák levelezési szokását a *kényszeres levélküldés* jellemezte, olyannyira, hogy a levelezésnek még az analfabétizmus sem okozott akadályt. A katonák napi rendszerességgel küldtek haza leveleket. Azoknak a katonáknak, akiknek nem volt családja, levelezőtársakat kerestek, a levelezés ezt a típusát „keresztanya” rendszernek hívták (Lyons 2008: 187).

A levelek formulái és tartalmi elemzése megdöbbentő következtetéseket eredményez: tíz levélből kilenc nem közöl semmit, csak azt, hogy rég nem látta a családot és a gazdaságot. Emellett a szerző három nagy, gyakran megjelenő témát azonosít, elemez: a test és a testi betegségek, a település iránti nosztalgia (ami a *mi újság a faluban?* kérdésbe sűrűsödik) és az egyes régiókkal szembeni bizalmatlanság. Emellett a tanulmány a cenzúra működését és a hazafias nyelvezet elsajátításának folyamatát is elemzi (Lyons 2008).

Sáromberki második világháborús levelek

Az elemzés alapvetően négy sáromberki származású család irattárából előkerült levélkorpusz és a hozzá kapcsolódó, a második világháború időszakájában született, vagy arra közvetlenül reflektáló, a családok tulajdonában lévő, általuk őrzött *parasztrattárakban* (Bányai 1973) fennmaradt személyes

indíttatásból született és hivatalos iratanyag alapján készült. De az elemzés menetén felhasználtam a református egyházközség levéltárában található, a korszakra vonatkozó (fel)iratokat, dokumentumokat is.

A legnagyobb számú levél a Mózes család irattárában maradt fenn, ez összesen 69 levelet tartalmaz, melynek nagyobb részét Mózes Mihály honvéd tizedes írta. Az első 1940. december 3. dátummal íródott, az utolsón 1944. szeptember 5. áll. Néhány levél nem tartalmaz kelteztést. Két levél címzettje Mózes Mihály felesége, és a feladó Mózes Mihály sógora. Egy levél Mózes Mihály anyjának van címezve, a feladó Mózes Mihály egy katonatársa. Egy másik levelet pedig egyik katonatársa írta Mózes Mihálynak szabadsága alatt. Egy levél feladója Jenő, Mihály testvére, a címzett Mózes Ferencné, édesanyjuk. Végül egy levél Mihály anyjától származik.

A levelek nagyobbik része (45 db) tábori levelezőlap, másik része (24 db) zárt borítékban elküldött levél. Ez utóbbiak különféle formájú, színű és minőségű lapra íródtak, a finom rózsaszín levelezőpapírtól (melynek szélén kis rózsza található) a durva barna csomagolópapírig, melyen az írás már eleve szinte olvashatatlan. A levelek részben ceruzával, részben tintával íródtak, az írás kevés kivételtől eltekintve sűrűn beborítja az egész lapfelületet, számos esetben az oldalszálon is írás található. A lapok és a tinta gyenge minőségéből adódóan több levél, főleg amelyeket nedvesség ért, elfakultak, szinte kibetűzhetetlenek. Egy-két levelet a papírmoly tett olvashatatlaná. A levelek jelenleg a levélíró fiának tulajdonát képezik.

A Berekméri család irattárában szintén jelentős számú, a második világháború alatt íródott levél őrződött meg, szerzőjük Berekméri Domokos őrzetű. Az első levél 1942. szeptember 11-én Kolozsvárról íródott, a legutolsó 1944. augusztus 18-án volt postára adva, helymegjelölésként pedig csak annyi áll, hogy *Oroszország*. A levelek közül 2 zárt borítékban küldött, a Berekméri Domokos szóhasználatával élve *kovertás* levél, egy képeslap és 43 tábori levelezőlapra íródott. A lapok nagyobb része tintával íródott, de vannak köztük ceruzával írottak is. A levelek jelenleg unokája, Berekméri György tulajdonában vannak.

Ezen kívül további két családtól összesen 21 levelet vontam be az elemzésbe. Ezek közül az egyiktől egyetlen levél maradt fenn, melyet 1948. augusztus 12-én Berekméri Ferenc az oroszországi fogságból küldött haza a vöröskereszt szolgálatán keresztül. A másik családnál az 1939–1968 közötti időszakból 22 levél maradt fenn. Ez utóbbi esetben három 1942-ből származó tábori levelezőlapra írt levél szerzője Kristóf Mihály. Egy 1943.

január 9-én keltezett levelet pedig Mihály húga küldött bátyjának. A levelek Oroszországban, a fronton íródtak, rajtuk van a tábori cenzúra pecsétje. A Kristóf Mihály öccsétől, Ferencről hat levél maradt fenn. Az első 1939. november 29-én, a második 1940. május 1-jén íródott. Ekkor Kristóf Ferenc a román hadseregben, a harmadik gyalogezrednél szolgált. Négy – három tábori levelezőlapra írt és egy zárt borítékban küldött – levél az 1943–1944 közötti időszakból való, egy pedig az oroszországi fogságban íródott 1946-ban. Egy 1945. augusztus 17-én keltezett román nyelvű levél a családot arról értesíti, hogy Kristóf Ferencet, Nagy Ferencet és Bajkó Pétert egy orosz hadifoglyokat szállító vonaton látta a levél szerzője, *egy román katona*. A levelek között egy verses levél is található, szerzője és keletkezési ideje nincs feltüntetve. A levélkorpusz továbbá hat, Kristóf Ferenc fia, ifj. Kristóf Ferenc katonáskodása alatt postai levelezőlapra írt levelét tartalmazza, valamint egy 1968-ban neki címzett *gazdasági levelet*.

Az említett katonák/hadifoglyok és családjuk között a távollét idején azonban kiterjedtebb levelezés folyt, és mint ilyen, levelezésük sokkal intenzívebb volt, mint azt a megőrzött korpuszok első ránézésre sugallják.

Mivel a levelek szerzői, címzettjei nem élnek, a levelek értelmezéséhez használt értelmezési horizontot a szövegkontextus, az egyes leveleket tartalmazó irattárak és más, a korszakban keletkezett, a háborúra vonatkozó szövegek összessége képezi.

Levélközösségek – levelező társadalom

Keszeg Vilmos társadalomként határozza meg „azon személyek összességét, akik egy egyénnel egyszeri alkalommal, szórványosan vagy állandó jelleggel levél által direkt vagy indirekt kapcsolatot tartottak fenn” (Keszeg 1996: 13). Ezt a társadalmat a központjában álló személy tartja össze. „Ez az egyén kihívásaival, leveleivel azonos centrum, azaz maga felé orientál egy bizonyos számú egyént, cselekvéseket, viszonyulásokat, normákat, teljesítményeket ír elő számukra, vár el tőlük” (Keszeg 1996: 12).

A ránk maradt levelek alapján azt mondhatjuk, hogy a levélközösség tagjai elsősorban a szűkebb családból kerülnek ki. Az elemzés alapján szolgáló korpuszban a Mózes Mihály által írt levelek a következőképpen oszlanak meg: 49 címzettje édesanyja, Mózes Ferencné (1940 és 1943 között), 11 címzettje felesége, Mózes Mihályné (1944. március és június

között), három levelen pedig mindkét címzett (1944. július és szeptember között) neve szerepel. A levelek záró része azonban ezen kívül további családtagok (Jenő, Anus, Erzsi, Icuka, Andris rendszeresen; Mari néni, szórványosan), helybéli ismerősök nevét is emlegetik, akik szintén katonáskodtak, vagy a későbbiekben sorozták be őket (Károly, Dezső, Dobai, hazug Peti, Domi, Jancsi, Ferikó): *Tisztelem Jenőt, Anust, Erzsit, Icu-kát, Károlyt, Dezsőt.; Csókolom Jenőt, Erzsit, Anust, Icu-kát, Andriskát, Mari nénit is tisztelem és hazug Petit.; Tisztelem Károlyt, Domit, Dobait.* Ugyanakkor a hagyaték tartalmaz olyan levelet is, amelyre a levélírón kívül katonatársa is írt néhány soros szöveget, ennek címzettje Mihály édesanyja. A szövegösszefüggésből arra lehet következtetni, hogy az említettek között alkalmanként levélváltásra is sor került.

Berekméri Domokos a levelek kezdő megszólításában feleségéhez, szüleihez és lányához fordul. A levelek azonban arra is utalnak, hogy a rokonokkal, ismerősökkel is levelezést folytatott: *Küldtem egy egész sereg lapot melyet én csináltam nyírfa hajból. Küldtem nektek, apódéknak, Ilus nénédnek, Berekméri Mari nénédnek, a városi András bátyádnak, Márkus I bátyádnak és Erzsi nénédnek Bonyhára. Csak még Nagy Jánosnénak kell írjak, meg még Feri bátyádnak oda le már nem volt mire írjak, amíg nem faszolunk [‘vételezünk’, katonai szleng – a szerk. megj.]. Írtam Vajjas sógornak is. (Oroszország 1944. V. 13.)*

A Kristóf család irattárában fennmaradt levelek zártabb levélközösséget mutatnak. A háború alatt írt levelek csak a szűkebb család tagjait nevezik meg név szerint, és néhány esetben utalnak a rokonságra. Az 1950-es években írt levelekben a szülők, testvérek mellett egy nagynéni, *Annka* neve szerepel rendszeresen.

A három levélkorpuszból az is látható, hogy az egy családból, faluból, vidékről származó katonák egymás között is leveleztek. A Kristóf családnál fennmaradt levelek között kettő a szolgálatot teljesítő testvérek között zajló levélváltás eredménye. Berekméri Domokos a családnak írt leveleiben említi, hogy Nagy Jánostól kapott újra levelet, írja, hogy már a harmadik kórházban van légnyomással. A katonaismerősökkel is levelezik: *Nagy Jánostól kaptam újra levelet, írja, hogy már a harmadik kórházban van légnyomással. (Oroszország VII. 3.)*

A katonák körül szerveződő levélközösségeket sok esetben a többi katonára is igénybe veszi. A szabadságra menő katonáktól a településről vagy a környékről származó katonák levelet, üzenetet küldenek haza, üzenetet,

csomagot kapnak az otthoniaktól. Ha egy-egy katona és családja között megritkul a levélváltás, a rokonok, barátok családja révén próbálják a levelezés rendszerességét visszaállítani. Minden levelezőnek van egy direkt levelezőköre, akikkel rendszeresen levelet vált, ezek a levelek címzettjei, és egy szekunder, akikkel csak a címzettek vagy bajtársain keresztül vált üzenetet. Ezekből a laza vagy szoros kapcsolatokból valójában egy olyan mátrix jön létre, mely ha kiterjedtségét tekintve nem is, de a kapcsolatok erősségének, tartósságának és természetének sokféleségét tekintve valódi mikrotársadalmat hoz létre.

Íráskényszer: a katonák levelezési szokásai

A frontra vagy a fogolytáborokba érkező levelek pszichológiai hatásáról, használatáról, a levélfogyasztás habitusaikról irodalmi művek is tanúskodnak. Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című regényében így ír: „A levelek a maguk egészében indítottak meg. Olyanok voltak, mint a muzikaszó, amely szóval ki nem fejezhető kapcsolatokat teremtett idegéletünkkel. Bizonyosságok, megfogható, érinthető bizonyosságok voltak abból az országból, amelynek képét, körvonalait az örökös, gyötrő nyugtalanság szemem előtt egészen összekavarta. Nem is levelek, élőlényeknek éreztem őket. Nemcsak százszor elolvastam, hanem megfogtam, tapintgattam, az ajkamhoz érintettem őket” (Kuncz 1996: 98).

A lengyel parasztról készült átfogó felmérés szerzői a parasztok leveleinek nagy számát a lokális közösségből történő kilépések megszaporodásával, a helyi társadalomtól távol töltött idő megnyúlásával magyarázták (Thomas–Znaniacki 2002: 255–258). Novotny Tihamér mutatta ki, hogy az első világháború katonáinak levelezési szokásait a nagyfokú kommunikációs éhség modellálta és motiválta. Ezt a kommunikációs vágyat a háborús trauma korbácsolta fel és a cenzúra¹¹ nyeste meg. A papírhiányt a természet adta anyagokkal (nyírfakéreggel), a képeket saját kezű rajzokkal pótolták. (Novotny 1987: 107–113). Martin Lyons a katonák levelezés kényszerét a francia hadvezetés által elkobzott levelek alapján elemelve mutatta ki, hogy az intenzív levélváltást milyen mértékű függőséget

¹¹ A cenzúra hatásáról lásd még Lyons 2008: 188–191.

okozott a katonák körében (Lyons 2008: 186–187). Valójában itt is az érvényesül, amit Keszeg Vilmos egy parasztasszony levelei alapján állapít meg: „a levélíróknak minden személyes ismerőse valójában potenciális levelező partner” (Keszeg 1996: 16).

A levélváltás sűrűségét a fennmaradt levelek száma ha nem is, a levelek tartalma annál inkább igazolja. A levelek ugyanis szinte kivétel nélkül foglalkoznak a levélírás és -küldés körül adódó problémákkal, ami világosan jelzi, hogy az otthonról kapott levél létszükséglet.

Számos levél jelzi az otthonról küldött levelek megérkeztét: *tudatom, hogy Misitől kaptam egy lapot* (M. J. 1944. 6. 21.), *a lapot megkaptam, mely a legnagyobb egészségben talált* (M. J. 1942. 2. 18.), *a hozzám küldött levelet megkaptam* (M. M. 1941. 10. 17.), *Továbbá tudatom veletek, hogy azokat az elmaradt leveleket, amiket küldtetek, ha később is, de mind beszaladtak az orosz földre, úgyhogy egy napon 5 levelet kaptam* (B. D. 1944. 5. 10.), *Tudatom veled Édes lányom, hogy megkaptam az utóbbi lev. lapot, melyet írtál, s ezelőtt egy pár nappal megkaptam a képeplapodat is* (B. D. 1944. 5. 13.). Berekméri Domokos emellett leveleiben gyakran további olyan levelek elküldéséről számol be, melyek a jelen vizsgálat alapját képező anyagban már nincsenek jelen: *Böjte Pistától küldtem levelet neked is és édesapámnak is és még két lapot úgy postán...* (1943. 8. 12.), *A tegnap egy pókai fiútól küldtem levelet, úgy édesapámnak, mind a feleségemnek* (1944. 3. 29.), *A csomaggal egy lapot is küldtem, ennek előtte küldtem két levelet egy pókai fiútól.* (1944. 3. 30.), *Tánci Péter bátyámmal találkoztam egyszerre a fiával. Küldtem egy lapot tőle nagy sietve.* (1944. 4. 6.), *megkaptam a hosszú levelet, melynek nagyon megörvendtem, megkaptam a leányom lapját is. mindezekre már válaszoltam is, de sokat írok nektek drága családom, most amíg lehet, és közel vagyunk hozzátok, mert később esetleg kevesebbet tudok írni...* (B. D. 1944. 4. 27.).

A levelek jelentős része zárul válaszlevél írására vonatkozó kéréssel, biztatással. Ez legszembetűnőbb a Berekméri Domokos levelei esetében. Íme néhány példa: *Írjatok, mert várom.* (1943. 5. 5.), *Próbából írjatok mind a két címre.* (1944. 2. 17.), *Írjanak.* (1944. 3. 30.), *Most fontos, hogy írjatok és írjatok és írjatok.* (1944. 4. 6.). Kristóf Ferenc leveleiben például *ha a levelet megkapják, azonnal válaszoljanak* (1940. 5. 1.), *Kedves Feri öcsém megkérlek, hogy írjál, mert nagyon várom. [...] Választ várok.* (1943. 3. 25.), *Választ várok azonnal* (1944. 5. 21.), *Választ várok*

(1944. 8. 20.), *Írjatok minden nap, mert nem kerül semmibe se* (1944. 5. 19.). Kristóf Mihálynak címzett egyik levél pedig ezzel a felszólítással végződik: *Ha a levelet megkapod azonnal válaszolj* (1943. 1. 9.). Mózes Mihály leveleiben szintén szerepel a levélírással való felszólítás: *Azonnal választ* (1942. 8. 11.) *Misi írjon gyakrabban* (1943. 2. 17.).

A levelek utáni vágy, sóvárgás néha még konkrétan is megjelenik. Berekméri Domokos írja egyik levelében: *nem tudom elgondolni, hogy miért nem írsz, mikor én milyen nagyon várom a leveleket* (1943. 8. 12.), vagy *Írjatok többet, mert nem vagyok megelégedve azzal, amennyi levelet kapok. Én többet gondoltam, nekem minden nap írjatok!!* (1944. 5. 29.). Számára a levél annyira fontos, hogy még a feleségének a küldendő csomag tartalmára vonatkozó kérdésekor is minden más jelentéktelennek tűnik ehhez képest: *és azt teszél bele, amit jónak látsz, nekem mindegy, de levelet úgy te mind édesapám tegyetek bele* (1944. 6. 20.).

A katonák a bajtársaik, rokonaik, ismerőseik példáját emlegetve nehezményezik a levelek kimaradását, ritkulását: *Bandinak minden postánál legkevesebb 4 levele van, s nekem egy sincs. Tehát [...] ha írnak az jön, csak írni kell sokat* – írja az otthoniaknak Kristóf Mihály (1942. 5. 27.). A levelek hosszabb ideig tartó kimaradása pedig valóságos tragédia, melyet szóvá kell tenni: *két hete, hogy vissza jöttem, és egy lapot sem kaptam* (M. M. 1942. 3. 26.) Néha még akkor is, ha nem az otthoniak felelősek érte: *én már küldtem vagy 20 levelet, de még nem kaptam választ, s most tudtam meg, hogy miért nem kaptunk levelet, mert nem jó címet adtak* (B. D. 1944. 4. 17.).

Több alkalommal kérésként fogalmazódik meg a levelezőtársak felé a katonáskodó barátok, rokonok postacímének megszerzése, elküldése: *Misi otthon van, és ha nincs írják meg a táborigaznadrág számát, hogy küldjek neki levelet én és Domi* (M. J. 1944. 7. 3.), *melyik rokonnak táborigaznadrág címe van, írd meg nekem.* (B. D. 1944. 4. 6.). Ha az egyik vagy másik katonakolléga nem kap levelet, akkor társain és azok családján keresztül próbál tudakozódni, ráhatni az otthoniakra, hogy küldjenek neki levelet: *A Szittyával mind nap találkozom, panaszkodik, hogy nem kap levelet sem ő, sem Péter* (B. D. 1944. 5. 19.).

A levélírással és a levél várásával a szabadidőt teljesen lefoglalja, kitölti. Nemcsak a családdal való kapcsolattartás fontos eszköze, hanem az unaloműzés és az önterápia része. *Ezt a lapot a dézsi állomásból írtam, mert sokat áll mindenfelé* (1944. 4. 3.) – írja egyik levelében Berekméri Domokos.

Egy másik helyen pedig: *azt sem tudom, hogy mit írjak nektek, hogy valahogy megnyugtassalak titeket, és én is megnyugodjak* (1944. 3. 31.). Ezzel magyarázható, hogy gyakran akkor is levelet írnak, mikor tényleges üzenivalójuk nincsen. Egy alig néhány soros levélben Mózes Mihály azzal mentegetőzik a levél rövidege miatt, hogy *írnék többet is, de nincs mit írjak* (1943. 7. 26.), egy másikban pedig: *különösebb újság nincs, ne haragudjék, hogy ilyen ritkán írom ezeket a sorokat, de nincs is mit írjak* (1944. 3. 8.). Berekméri Domokos pedig néhány sorból álló levelét így indokolja: *Most csak úgy írok, mert hazagondoltam* (1944. 7. 12.).

Az égető kényszer, hogy a levelek minél hamarabb célba érjenek, ezzel is közelebb hozva a válaszlevél érkezési idejét, szintén megjelenik a szövegekben: *most többet nem írok, mert sietek, hogy ma este vigye el az autó [a levelet]* (M. M. 1942. 1. 13.). Az íráskényszert/vágyat az is jól mutatja, hogy lapok szűkében Mózes Mihály az anyjától kapott levél üresen maradt oldalát is teleírta, így őrződött meg az egyetlen, anyjától származó levél.

Berekméri Domokos gyakran látja el feleségét tanácsokkal a levélírás fortélyait, valamint a levelek küldését illetően: *ha kifáradsz a levélírásba, tedd oda a leányodat, hogy folytassa ő, és édesapámnak is mondjátok meg, hogy kevés levelet kaptam tőlük. Írjon ő is zárt levelet is, csak nem kell lezárni... Sok-sok levelet várva, mindenkinek sok csókot küldök Oroszországból, apátok, Berekméry* (1944. 5. 19.), *a leányka írjon zárt levelet, mert ő gyors író* (1944. 6. 13.).

Berekméri Domokos leveleiben a boríték, levélpapír, írószer, tinta kérése is gyakran szerepel: *[tegyetek bele] egy pár kovertát papírral az én részemre, hogy némelykor írjam meg* (1944. 6. 20.), illetve más helyen: *az én kérésem 1 ceruza, 1 kicsi üveg tinta, 1 pár jó pennaszem és egy pár kovert, olyan kisebb szabású, mint amilyent küldött a leányka.* (1944. 6. 21.).

A levelekben további, az íráshoz és értelmezéséhez kapcsolódó információ is szerepel. Mózes Mihály a levelek kimaradását azzal magyarázza, hogy édesanyja beteg és azért nem írat mással levelet, hogy ő erre ne jöjjön rá a megváltozott kézírásból.¹² Képzetlen, rutinnal nem rendelkező levélírókról lévén szó, néha a levelek dekódolása, olvasása is nehézségekbe ütközik, ami a kommunikációt (levélváltást) nehezíti. Amikor Mózes Mihály

¹² *Biztos vagyok, hogy maga beteg és nem akar mással íratni, hogy én ne tudjam meg.* (1942. 8. 14.)

édesanyja az íráskép minőségét nehezményezi, a következő választ írja: *Édesanyám, én megtanultam írni, s maga tanuljon meg olvasni* (1943).

A fentebb elmondottak is jelzik, hogy a katonáskodás és a frontélet hogyan hat ki az íráshasználatra, hogyan változtatja gyakorlott levélírókká az addig szóbeliségben élő, az íráshoz nehezen alkalmazkodó parasztokat. A változást nemcsak a levélforgalom megnövekedése, az archívumokban vagy az egyes családok tulajdonában fennmaradt levelek nagy száma, hanem az íráskép alakulása is jelzi. A vizsgált anyag mindenik szerzőjére érvényes, hogy míg az első levelek írásképe egyenetlen, a sorok vonalvezetése, a betűk megformáltsága is jól mutatja, hogy erőfeszítés számukra az írás, addig az időszak végére a levelek írásképe megszépül, a betűk formálása könnyedebbé válik, sőt még a nyelvhasználatban és a kifejezésmódban is javulás észlelhető. A frontélet levélírássra tett hatását, kényszerítő erejét Mózes Mihály egyik levelében így összegzi: *amikor Jenő katonának megy akkor majd megtanul levelet írni, mert én se írtam soha senkinek, még nem jöttem el, de most tudnék olyant írni hogy... jobbat se kell.* (1942. 6. 11.)

Ugyanakkor az is látható, hogy sok esetben maga a levélírás válik a levelek központi témájává. Ennek érzékeltetésére Berekméri Domokos egyik levelét idézem: *Tudatom veletek, hogy én, hála Istennek egészséges vagyok, melyet nektek is kívánok. Továbbá tudatom, hogy máma, 25-én megkaptam 1 zárt leveledet, melyben küldtél 3-4 darab kovertát meg 2 levelező lapot is. Szintén 3 lev[elező] lapodat, amit írtál és a lányomtól is 3 drb lapot. Édes Apámtól kaptam 1 zárt levelet, melyben küldött 4 drb. Kovertet és 1 lapot mind-mind megkaptam amit küldtek, nem vész el semmi. Tudatom, de már sokszor tudattam, hogy a júniusi csomagot is megkaptam, melyben még minden megvolt és el is fogyott. Jöhet a harmadik. Amit akarsz azt küldj, de semmi különös dolgot nem kérek. 1 irkát meg 1 pár kovertet írtam még adjatok. A levelek néha meggyűlnek de elmennek. Sok szeretettel csókol mindnyájatokat apátok, Berekméry* (1944. 7. 22.).

A levelek szerkezete

1. A levél keltezett. A vizsgált korpuszban néhány kivételtől eltekintve minden levélnek van keltezése. Az évszám, a hónap és a nap feltüntetése mellett a legtöbb esetben a feladó tartózkodási helye is megjelenik. Nagyobb ünnepek esetén a keltezés mellett/helyett az épp aktuális ünnepre

történi hivatkozás: *Kelt Áldozócsütörtökön* (M. M. 1943), *Kelt Nagy Iván szilveszter este a messzi távolba* (M. M. 1943/44). A keltezést a Mózes Mihály által írt levelek esetében a *kelt* ige, vagy a *kelt Lapom* összetétel vezeti be. A keltezés leggyakrabban a lap jobb felső sarkában található, a levél többi részénél apróbb betűkkel írva. Berekméri Domokos levelei között a keltezés néhány esetben a levél végén található.

2. A megszólítás. A megszólítás alapeleme a feladó és a címzett közti vérségi, rokoni viszonyt jelző fogalom. Ez a legtöbb esetben nagy kezdőbetűvel van írva. Berekméri Domokos leveleiben az *Édes feleségem és Leányom!*, valamint az *Édes feleségem és szüleim!* megszólítás fordul elő gyakrabban, néhány esetben az *Édes feleségem és leányom és szüleim!* megszólítás is előfordul. Mózes Mihály leveleiben a megszólítás előtagja három (*Kedves drága jó Édesanyám, Szeretett kedves jó édesanyám, Drága jó Édesanyám*), két (*Szeretett kedves édesanyám, Kedves hű feleségem, Szeretett édes feleségem*), vagy ritkábban egy (*Szeretett Feleségem, Kedves Feleségem és édesanyám*) jelző. A borítékban küldött levelek egy lapon valójában két levelet tartalmaznak. A levelek címzettje ugyan a feleség, de a levelekben külön, a fentiekben már jelzett, megszólítással elhatárolt rész szól a szülőknek is. Hasonló a helyzet abban az esetben is, amikor Mózes Mihály katonakollégája is ír néhány sort Mihály édesanyjának. A megszólítás a következő: *Kedves Rebi Néném!* A megszólítás a levél elején külön sorba, középre íródik, gyakran felkiáltójel zárja, azonban a levél további részében is a megszólítás tagolja.

3. Sztereotip fordulatok. A leveleket sztereotip fordulatokkal kezdődnek: *Tudatom ezen pár soraimba, Első soraimba tudatom, Tudatom.* „A gyakori sztereotípia – írja Keszeg Vilmos – jelzi, hogy a levél e része kiüntetett hely. A levélíró vagy a magát, vagy a címzettet érintő legrelevánsabb információt építi e mondatba” (Keszeg 1996: 49). Tartalom szerint vonatkozhat:

a) a levélíró egészségi állapotára: *tudatom hogy hála Istennek jó egészségbe vagyok, amit kívánok a mindenható Istentől maguknak is; tudatom ezen pár soraimba, hogy én jó egészségbe vagyok szívemből kívánok magának is ezen rövid soraimba jó egészséget; ezen pár soraimban értesítelek, hogy Istennek hála jó egészségbe vagyok, melynek párját kívánom mindnyájatoknak,*

b) kívánságra: *kívánom ezen pár soraimba a legjobb egészséget; kívánom ezen pár soraimba, hogy a legjobb egészségbe találja,*

c) a levél vételének jelzésére: *a levelet megkaptam; Tudatom, hogy a levelet megkaptam; Tudatom, hogy a lapot megkaptam,*

d) a küldemény vételének jelzésére: *tudatom, hogy a hozzám küldött csomagot meg kaptam; tudatom ezen pár soraimba, hogy a csomagot megkaptam ha későre is; a csomagot megkaptam, nagyon szépen köszönöm,*

e) aggódásra: *el sem tudom képzelni, hogy mi van idehaza nem kapják meg a leveleket vagy betegeket,*

f) szerencsés utazásra: *a második lapommal tudatom, hogy szerencsésen megérkeztem; tudatom hogy megérkeztem szerencsésen; tudatom hogy szerencsésen megérkeztem.*

A levelekben ezek a motívumok különböző variációban fordulnak elő (pl. *A lapot megkaptam amely a legjobb egészségben talált amit viszont kívánok*). A levélíró egészségi állapota és a kívánság a legtöbb esetben együtt szerepel. A jó egészség kívánása után vagy előtt a feladó saját egészségi állapotáról értesít (*Kívánom, hogy ezen pár soraim találja a legjobb egészségbe már én is ott tartok, hogy meg gyógyul a lábam; kívánom ezen pár soraimba a legjobb egészséget mert nekem most nem a legjobb van*). Ugyanakkor a fent említett tartalmi motívumok közül egyszerre több is előfordul ugyanazon levél felütésében vagy a későbbiekben.

4. A levelek a kezdőklisék után/mellett alapvetően néhány rendszeresen visszatérő, jobbára szintén klisékből építkező alaptémát tartalmaznak. Ezek közül a leggyakoribbak a következők.

a) A feladó állapota. Erről legtöbb esetben már a kezdőklisék is tájékoztatnak. Jellemző azonban, hogy több esetben is a *jó egészség* kezdésként bejelentését követően a levél írója ilyen-olyan betegségekről, főleg hűlésről, megfázásról vagy egyéb kellemetlenségről panaszkodik (*jobban vagyok, csak egy seb van a lábamon, az zseníroz, ahol keletkezett*). Mózes Mihály levelei között olyan is van, mely a laktanyában uralkodó áldatlan körülményekre, tetvekre és poloskákra panaszkodik.

b) Az időjárás, a táj. A táj, ahol a kaszárnya áll, valamint ahova a katonákat vitték, szinte az ellenkezője annak, amivel otthon szokva voltak. Az eltérő környezeti feltételek okozta sokk leginkább Mózes Mihály leveleiben érzékelhető. A kaszárnyától nem messze, a falu határában található 300-400 méter magas dombok mellett a Kárpátok hegyei, völgyei maradandó nyomot hagytak, ami több levelében is tetten érhető: *A tegnap ilyenkor még a Gyilkos tón voltam egy pókai fiúval csónakáztunk*

[...] olyan szép helyeken jártam, hogy meg ér sokat, csak egy volt a baj a bornyú nehéz volt és a hegyek irtó nagyok és azokat minden nap kellett járjuk még olyan magas kősziklán is jártam, hogy amikor lenéztem az úton dolgoztak az emberek csak akkorának látszottak mind egy 5 éves gyermek, az ott fekszik a tölgyesi szorosba [...] sok helyen olyan két oldalú meredek szikla van, hogy borzalmas ránézni az ember ahogy megy az után hol 80 hol 100-120 méter magasan a feje fölött össze ér, hát csak bámulat nézni.

A táj bemutatásánál gyakoribb az időjárásra való reflektálás. Ez utóbbi kapcsán gyakran a gazdasági élet teendőiről is szó esik, az időjárás megemlézése sok esetben csak a bevezető a szükséges gazdasági munkák elvégzésének leírásához, számbavételéhez. Az időjárásról néha olyan összefüggésben esik szó, mely a táj idegenségét, furcsaságát, „vadságát” hivatott példázni: *itt olyan idők járnak, hogy az ember bele kel hogy haljon a sár, eső, hó, szél együtt dolgozik de keservesen fúj az a szél, az embert megfagyassza olyan hideg.*¹³

c) Az ellátás. A gyenge ellátás a leveleknek állandóan visszatérő motívuma. Kevés a kenyéradag (18 dkg jut egy étkezésre), a leves, a puliszka ehetetlen, a reggeli kávé, tea ihatatlan. Az egész étrend levesből és *murok*-ból [sárgarépából – a szerk. megj.] áll: *kelj fel murok, feküdj le murok*. Az ellátásról szóló részeket ezért a legtöbb esetben a hazai küldemény kérése követi, vagy a küldeményt nyugtázó rész után következnek. Ilyenkor ez tölti ki a levél legnagyobb részét.

d) A katonaelet hírei. Az ellátás mellett a laktanyáról is több alkalommal esik szó, elsősorban a besorozás, valamint a szabadságok után, vagy amikor más kaszárnyába, helységbe helyezték át az alakulatot. A gyakorlatokra történő előkészületek, valamint a gyakorlatok színterei szintén leírásra kerülnek, akárcsak a szabadságról terjengő – legtöbb esetben alaptalan – híresztelések. A fronton szolgáló katonák esetében a sebesülések, halálesetek is mind gyakrabban kerülnek megemlézésre.

¹³ Ezzel kapcsolatban Lucian Boia mondja ki, hogy az ember hajlamos az idegen, ismeretlen tájról, annak vadságáról a klíma alapján beszélni. Úgy tűnik, hogy általános emberi vonás az idegen tájat emberietlen időjárási viszonyokkal felruházni. Ahogy a jelen szélsőséges időjárási jelenségeit is előzmények nélkülüként értékelni. A szerző állítását egész sor történelmi példával igazolja, árnyalja (Boia 2005).

e) Gazdasági tanácsok, hírek. „A hadifogoly lét jellemzője, hogy a foglyok testben a családtól, a szülőföldtől több száz, vagy akár ezer kilométerre is lehetnek, lélekben azonban otthon járnak” – írja Vasvári Zoltán (Vasvári 2001: o. n.). Pontosabban a környezet minden egyes eseménye az otthont juttatja eszébe. Az időjárást figyelve gondolatai az otthoni munkák körül járnak, legalábbis a levelek erről tanúskodnak: az időjárásról szóló beszámolót a legtöbb esetben az *otthon ilyenkor*, vagy a *most lehet* a gazdasági teendők felsorolásába, hasznos tanácsok részletezésébe lendíti át. A családfő a leveleken keresztül irányítja a gazdaságot, az otthoniak pedig szintén levélben számolnak be neki annak alakulásáról.

f) Hazai hírek. Az otthonról érkező hírekre a levelek szintén reagálnak. Elmaradásukat a levél írója az otthoniaktól számon kéri. A fiatalabb katonák, mint Mózes Mihály a falu közösségi életének hírei, a bálók felől érdeklődik. A családos embereket a családból és a faluból katonának besorozottak névsora érdekli. Berekméri Domokos emellett arról is folyamatosan érdeklődik, hogy állomásoznak-e katonák a faluban.

g) Tanácsok. A gazdálkodással kapcsolatos tanácsok mellett Berekméri Domokos a lánya nevelésével és az írással kapcsolatos tanácsokat ad feleségének, Mózes Mihály testvérét, Jenőt látja el tanácsokkal: *édes öcsém te pedig légy szófogadó, mert te veszed hasznát, édes anyámat ne mérgesítsd.*

5. A levél zárása lehet:

a) csók küldése. Mózes Mihály levelei esetében a nyelvi megfogalmazás igen változatos (*csókolom sokszor mindnyájukat; csókollak sokszor szerető bátyád; csókolja sokszor szerető fia Misi, csókolom Jenőt, Erzsit, Anust, Icukát, Mari nénit; csókolom mindnyájukat, névileg nem is írom ki*), Berekméri Domokos esetében formalizáltabb (*sok csókot küldök Oroszországból, apátok, Berekméry; Sok csókot küldök, apátok, Berekméry; Számtalanszor csókolom családomat és magukat. Domokos; Számtalanszor csókollak mindkettőtöket, apátok, Berekméry*), de az érzelgősség túltengésére is van példa: *Számtalanszor csókollak mindkettőtöket, csókjaim küldöm álmaimban, gondolataimban, apátok Berekméry Domokos.*

b) Jókívánság: *jó egészséget kívánok a messze távolból; kívánok szívből Boldog húsvéti ünnepeket, Boldogabbat mint amilyen nekem lesz.*

c) A válasz sürgetése: *írjanak gyakrabban; választ írhatnak minél hamarabb mert várom; választ; Sok-sok levelet várva, mindenkinek sok csókot küldök Oroszországból, apátok, Berekméry.*

d) A levél lezárása: *lapomat bezárom; többet nem írok; most többet nem írok, maradok szeretettel; ezzel zárom soraimat; ezzel végzem soraimat.*

A levelekben ezek a motívumok szintén szabadon kapcsolódhatnak, egy-egy levélen belül egyszerre több is megjelenik. Kivételnek inkább ennek az ellenkezője számít.

6. A levél aláírása gyakran a feladó keresztnévvel történik, abban az alakban, ahogy az otthoni környezetben használják (*Misi*). Az aláírásban sok esetben a rokonsági fok is megnevezésre kerül (*tekerdő fia Misi, szerető férjed Misi*). Kristóf Ferenc leveleiben a teljes név és a rendfokozat is szerepel (*Kristóf Ferenc honvéd*). Berekméri Domokos leveleiben a *Berekméry* sajátos kalligráfiával kialakított aláírást használja.¹⁴ A tábori leveleken, ahol a feladó nevének feltüntetésére külön hely van kijelölve, gyakran a teljes név, a helység, a század és a levélíró rangja is szerepel (*Mózes Mihály tizedes, alatta: Gyergyótölgyes, 23 Hat. 3 szzd. vagy: Berekméry Domokos tizedes, P. 244.*).

Formai szempontból a levelet az aláírás zárja. Azonban ha megvizsgáljuk a leveleket, látható, hogy sok esetben az aláírás után egy-két mondat betoldására még sor kerülhet, még akkor is, ha a levelezőlap már teljesen betelt. Ilyenkor a bejegyzés oda kerül, ahol a legtöbb szabad hely maradt. Néhány ilyen utólagos beszúrást Mózes Mihály leveleiből idézek: *Haza vágyom, haza vágyom; Van e még mit enni?; Választ várok; Mond meg a kicsi fiamnak, hogy imádkozzék az édes apjáért hogy kerüljön haza még egyszer egészségesen.*

A levelek szerkezetének, tartalmának a fenti formában történő elkészítése dedukció eredménye, invariáns. A valóságban azonban egyetlen levél sem tartalmazza a fent említett összes elemet. A levelek szerkezetének/tartalmának ilyen jellegű elkülönítése, bemutatása azonban legalább két dolgot világosan érzékeltet. Egyrészt láttatja, hogy a levelek legfeltűnőbb stílussajátossága a klisék használata (Keszeg 1996: 52, Lyons 2008). A sztereotípiák, nyelvi klisék használata – akárcsak a hétköznapi (*szép időnk van*), vagy az ünnepi rítusokban használt kommunikációban, a folklórszövegekben – szövegszervező elvként működik, a tartalom adekvát formába történő öntését (Keszeg 1996: 48), és mint ilyen, a megértést

¹⁴ Berekméri Domokos mindig nagy gondot fordított nevének aláírására. Az általa vásárolt, vagy apjától örökölt vallásos és világi tárgyú könyveibe, fényképei közül többre szintén felrajzolta jellegzetes aláírását.

biztosítja. Stílus, mely az üzenet jellegéből, a kommunikációs helyzet elemeiből fakad. „Ha a nyelv – írja Anderegg – tulajdonképpen teljesítménye, hogy [...] kapcsolatokat hozzon létre, azaz valóságképző viszonyokat állítson elő, akkor a stilisztikai jegy olyan jelként válik megragadhatóvá, amely arra a nyelvhasználatban újra és újra létrejövő kapcsolatteremtésre utal, amely során a beszélő és a címzett, és az őket körülvevő világ egymással egyfajta viszonyba lép” (Anderegg 1995: 248). Továbbmenve: Martin Lyons példákkal bizonyítja, hogy a frontélet kontextusában még a magasan képzett realista regényíró sem tehetett egyebet, mint hogy leírja ugyanazokat az üres frázisokat (Lyons 2008: 192). Másrészt a fenti modell azt is jól érzékelteti, hogy a katona világa milyen elemekből, hogyan szerveződik.¹⁵ Ezzel kapcsolatban, a fent elmondottak mellett, a következőket tartom fontosnak megismételni, kiemelni.

1. A katonaszolgálatot teljesítő a levelekben saját korábbi életteréből kap információkat, és ő is ezekre kérdez rá, gondolatai is nagyrészt e világhoz kötődnek, az otthon felé irányulnak, még akkor is, ha fizikailag nincs jelen. Az őt körülvevő fizikai valóság a levelek többségében teret kap, de ez is mindig az otthoni világot juttatja a levélíró eszébe. Leveleiben központi szerepet a családi gazdaság foglal el. Egyrészt időről időre tanácsokkal látja el az otthon maradottakat a gazdasági munkák megszervezésére, lebonyolítására vonatkozóan (mikor milyen munkálatok elvégzése következik és ehhez kit, kiket kell/lehet segítségül hívni, kitől lehet tanácsot kérni stb.), másrészt meg arra ösztönzi őket, hogy leveleikben beszámoljanak a termés, az állatállomány alakulásáról. Ugyanakkor a levelekből az is jól kiolvasható, hogy a levélíró gyakran erőfeszítéseket tesz azért, hogy a legfontosabb mezőgazdasági munkák idejére szabadságot kapjon.

2. Az időjárás nyomon követése, leírása, szintén fontos helyet foglal el a levelekben. Legtöbb esetben ez is a soron következő gazdasági munkálatok elvégzésének leírását szolgálja, ugyanis az időjárás befolyásolja a parasztember munkarendjét és időbeosztását: ha a kedvező időjárás kihasználatlan marad, a gazda nem számíthat jövedelemre. És fordítva, a gazdasági tevékenységet mindig az időjáráshoz kell igazítani. Az időjárás

¹⁵ „A nyelvhasználat tanúskodik a beszélő és az író környezetéhez és címzettjéhez való viszonyulásának módjáról, azt is elárulja, hogy a beszélő és az író hogyan alkotja meg magának azt a valóságot, amely körül a mindenkori szöveg vagy beszédaktus forog.” (Anderegg 1995: 248)

határozza meg az egészségi állapotot is, a hideg és az esős idő a betegségek okozója. Emellett az időjárás bemutatása a táj és a környezet idegenségének, vadságának érzékeltetését szolgálja.

3. A frontélet jellemző tünetei közé tartozik a nagyfokú kommunikációhiány, mely a postai küldemények nagyfokú növekedéséből is jól kivethető. A levél a katonák számára égető szükségletté avatódott, nem csoda tehát, hogy a katonák élete a háború alatt a levélírás és levélvárás jegyében telik. A levélírás témája leggyakrabban mint elmulasztott feladat jelenik meg, ugyanakkor a betegség egyik legbiztosabb hírközlője. Ha a levél késlekedik, vagy ha nem a megszokott személy írja, hanem diktálja, akkor az illető bizonyára beteg. A levél huzamosabb kimaradásának okát, amit – éppen a kimaradás okán – nem lehet a családtól közvetlenül megtudni, a katonáskodó személyek egymás primér levélközösségét felhasználva próbálják kideríteni. Az írás elmulasztását lehet szankcionálni, a mulasztás elkövetőjének pedig pótolni kell a mulasztást, egyben elvárják tőle, hogy indokolja a levél kimaradását. A levelek vételezését szintén pontosan nyilvántartják a levelek, sőt gyakran összehasonlítják az általuk kapott levelek számát a bajtársaik által kapott levelek mennyiségével, amennyiben ez az arány rájuk nézve kedvezőtlen, sietnek szóvá tenni ezt. A kapott és elküldött levelek közötti aránytalanságot szintén szankcionálják.

4. A falu eseményei a korpuszban a róluk való írásra, tudósításra irányuló felszólítások formájában vannak jelen. Ez azt tanúsítja, hogy a levelek elsősorban a család, az egykori társadalom felé fordulnak, a megszokott felé tágitják életterét.

5. A közösség távol került tagjai az ünnepek alkalmával levélben, üdvözlőlappal köszöntik az otthon maradottakat, ezzel erősítve, igazolva a közösséggel fenntartott folytonos szolidaritásukat (vö. Thomas–Znaniacki 2002: 255). A levélváltás intenzitása és az ünnepek között tehát szoros kapcsolat áll fenn, bár ezt a vizsgált korpusz nem képes visszaadni. Az azonban mindenképp látható, hogy az ünnepek fontos időtagoló elemként vannak jelen életében: ünnepek táján lehetett szabadságot kérni (*ha sikerül fogok kérni szabadságot Pünkösdre*), ekkor kap a katona otthonról csomagot. Az ünnepek közeledtével a levelek gyakran emlegetik az ünnepi készülődést, a vágyakozást, hogy az otthoniakkal együtt ünnepeljen. Az ünnep lejártával pedig annak lefolyásáról érdeklődik, panaszkodik, ha a család megfeledezett *bár egy lap* küldéséről. Ugyanakkor előfordul, hogy a levél keltezését az ünnep megnevezése helyettesíti, követi.

6. A front eseményeiről, a leveleket ellenőrző cenzúra nyomására, ritkán, és csak közvetve esik szó. Az alakulat mozgásáról, valamint a lak-tanyákon tapasztalható életkörülményekről ad hírt. A háború konkrét eseményei azonban nem kapnak helyet a levelekben. Az élet folyamatos veszélyeztetettségére egy-egy tragédia (baleset vagy haláleset) szűkszavú közlése vet némi fényt: *Megírtam, hogy Elek meghalt, én temettem el Hadnagy Ferivel. Megírtam a feleségének is.*

7. A levél írója a lista mámorában él (Eco 2011). A levelek egyik legjellemzőbb művészi megoldása a felsorolás. Ennek változatai között említhetjük a levelek záró részében található, a jókívánságok kinyilvánításánál a rokonokról, ismerősökről készített lajstromokat; a levél kezdőformulái után következő, a családra és a gazdaságra vonatkozó kérdéseket; vagy a küldendő csomag tartamának felsorolásait. Ezek a listák, felsorolások a fronton vagy a kaszárnyában tengődő katonának az élet összetartására tett kétségbeesett igyekezetéről árulkodnak. Ezek által próbál kapcsolódni az otthonhoz, valamint a családhoz. A felsorolások valójában ezt, az otthon és a család dimenzióját próbálják meg kimondatlanul is kimondani, a maguk értelmezhetetlen módján értelmezni. Ilyen értelemben ezek *összekapcsoló* listák, melyek a különböző dolgokat igyekeznek közös platformra hozni (Eco 2011: 147).

A levelek és az emlékezet: a világháború narratív reprezentációi a személyes iratokban

Jan Assmann a kultúra azon képességét, mellyel az embert társaihoz fűzi, azáltal hogy közös tapasztalati és cselekvési teret alakít ki, mely a maga elkötelező kötőereje révén bizalmat szerez és eligazítást nyújt, konnektív struktúrának nevezi. Ez összefűző és elkötelező hatását két síkon fejt ki: társadalmi és idődimenzióban. A kultúra konnektív struktúrája a tegnapot hozzákapcsolja a mához úgy, hogy meghatározó élményeket és emlékeket formál, őriz meg, a jelen horizontján egy másik idő képeit is magába zárja, reményt kelt és emléket alapít. Narratív és normatív aspektussal rendelkezik: identitást szervez, lehetővé teszi, hogy mit mondjon az egyén (Assmann 1999: 15).¹⁶ Emlékezni – mondja Gyáni Gábor – csak úgy lehet,

¹⁶ Hymes ezt *interpretációs normának* nevezi (Hymes 1997).

ha megvannak hozzá a megfelelő eszközeink. Az emlékezéshez szükséges eszközök készletét pedig – Nora terminusával élve – az *emlékezés helyei*-nek nevezi (Gyáni 2001: 82).

Az iratoknak egy jelentős csoportja – és ide tartoznak a katonalevelek is – „az írás természete folytán, megörökített volta révén válik az emlékezés serkentőjévé” (Keszeg 2008: 140). Ezek – Nora fogalmi rendszerén belül maradván – nem az állam, hanem az alsóbb osztályok (a nép) emlékiratait, melyek a múlt egy másik dimenzióját teszik hozzáférhetővé. Az egyén szűkebb életterének krónikáját adják, anélkül, hogy az eseményeket tágabb összefüggésbe helyeznék. Egyrészt, mert nincs kellő rálátásuk a velük történetekre,¹⁷ másrészt mert a cenzúra ezt nem teszi lehetővé. Ilyen értelemben, bár a történelemtől szólnak, amennyiben így nevezzük azt, ami valójában végbement és megtörtént, azaz a múltat a maga objektív lefolyásában (Boia 1999: 5), nem történelemként szólnak róla – értve ezalatt a múlttól szóló diskurzust, „mely feltételezi a tények szigorú átszűrését, összefüggő egészbe rendszerezését, az esemény »dramatizálását«, hogy ennek jól meghatározott értelmet adjon” (Boia 1999: 5). A háborús levelek tehát – Gyáni Gábor szavaival élve – a „folklorban elbeszélte múlt” egy formáját jelentik.¹⁸

A levelek elsődleges kontextusának azt az eseményt kell tekintenünk, amely életre hívja és feléli őket. Ez ebben az esetben a háború, valamint az ezzel járó hadba vonulás. Ebben a környezetben a levél az egyént visszacsatolja a „nagy kommunikációs hálózatba” (Novotny 1987: 111), és megkönnyíti számára a frontélet elviselését. A leveleknek van azonban egy másodlagos kontextusa is, mely meghosszabbítja életüket, és egyben egy másik dimenzióba kapcsolja őket. Bekerülnek a megőrzésre szánt szövegek gyűjteményébe. A levél „dokumentumértéke, esztétikai kvalitásai, rituális jellege révén újrafelhasználható s ezért megőrzésre méltó tárggyá válik, s helyet követel magának az egyén, a család tárgyi környezetében” (Keszeg 1999: 15). A családi és a lokális történelem és mitológia megszerkesztésében töltenek be szerepet. A vizsgált második világháborús levelek ezért

¹⁷ Pesty Frigyes (1868) mondja, hogy „a népi látóköre véget ér ott, ahol családjának érdeke megszűnik...” (Gyáni 2007: 15)

¹⁸ A múlt elbeszélhetőségének három (mítosz, folklór és történelem) módozatáról lásd Gyáni 2007.

a családi irattár további megőrzésre szánt szövegeinek kontextusában elemezhető a személyes/családi történelem dokumentumaként.

Mózes Mihály 1940–1944 között teljesített rövidebb megszakításokkal katonai szolgálatot. Ebben az időszakban a családi élettérben az irattermelés is megnövekedik: 1940-ből 10, 1941-ből 38, 1942-ből 23, 1943-ból 31 és 1944-ből 27 irat maradt fenn.¹⁹ Az iratok között található *Adóív; Postai feladóvevény*, mellyel özvegy Mózes Ferencné fiának Mózes Mihály honvédnek küldött csomagot; *Igazolási lap* arról, hogy özvegy Mózes Ferencné sáromberki lakos a *gabona pót-beszolgáltatásával kapcsolatos jelentkezési kötelezettségének eleget tett*; vagy a magyar asszonyok nemzeti szövetségének egy felszólító levele a magyar anyákhoz, melyben arra kéri őket, hogy *ne engedjétek, hogy a sötét, egységbontó propaganda megfertőzze családokat, ne higgyetek a suttogva közeledő rémhír – és gyűlöletterjesztőknek, ne higgyetek azoknak akik meg akarják bontani a magyar – német fegyverbarátságot. Ha azt halljátok suttogni, hogy a búzáncat, a mi kenyereinket olasz katonák eszik meg, és ezért van inség, ne higgyétek [...] És erős akarattal, bátor szívvel védjétek meg a magyar tűzhelyeket, mint tették elődeitek a dicsőséges magyar múltban.* (1941. 7. 19.)

A levelek értelmezésének szövegkontextusát képezik továbbá azok a két iskolai füzetbe készített feljegyzések is, melyeket Mózes Mihály a katonai kiképzés ideje alatt, a felkészítő órákon, gyakorlatokon írt le. A füzetben olyan címek szerepelnek, mint: *A lövés sebesítő képessége, Pásztázás, Az őrszolgálat, Az őrség fegyverhasználata, Az örök felváltása*. A vétségekért járó büntetések egyik formáját szintén e füzetek őrzik, az egyik füzetben 127-szer van leírva a következő sor: *A raj emberiért a rajparancsnok a felelős*. Különálló lapokon a katonáknak kiosztott zsoldra és ruhaneműre vonatkozó feljegyzéseket, leltárt is vezetett.

A tanuló füzetek mellett Mózes Mihály a katonaság alatt emlékes füzetet is vezetett, melybe saját költésű dalokat, ismert népdalok átköltéseit, emlékverseket, szerelmes verseket jegyzett le. A füzet töredékes, több lapja hiányzik, és a megmaradt lapok egy része is csonka. Emellett több önálló, különböző formájú lapokon található emlékvers is fennmaradt. A szövegek felett a *dal*, ritkábban az *emlékvers* felirat található, az egyes szövegeket

¹⁹ Az irattár négy generációtól 350 dokumentumot tartalmaz, mely mintegy 70 évet (1902–1975) ölel fel. A Mózes család irattárában az irattermés éves átlaga 8 irat körül mozog (lásd Vajda 2009: 137).

pedig egymástól a *más* szó választja el. Ezek egy részét testvére, Jenő írta. A feldolgozás során mintegy 87 szöveget tudtam azonosítani.

Berekméri Domokos levelei egy korábbi önreflexív szöveghagyományba ágyazódnak. Apja 1914. augusztus 1-jén, az általános mozgósítás elrendelésekor vonult be Marosvásárhelyre. Október 30-án, a Visó völgyének védelme során orosz hadifogságba esett, ahonnan 1918. március 15-én a vörös hadsereg bocsátotta szabadon. 1918. június 13-án érkezett haza Sáromberkére. A második világháború idején családjával Bósházáig menekült, ahonnan hét heti távollét után, 1945 végén értek haza. A hadiszolgálat és a fogság alatt verses formában írta meg élményeit, hazatérve pedig a családi biblia, valamint az imádságos könyv lapjain örökítette meg az eseményeket. A második világháborúról szintén ide írt rövid beszámólót. 1946–1949 között megírta élettörténetét, melyben hét, illetve két oldalt szentelt az első, illetve a második világháború eseményeinek bemutatására. A hadifogság időszakából 3 felirattal ellátott fényképe maradt fenn. Berekméri Domokost 1941-ben sorozták be a magyar hadseregbe. Levelei mellett a második világháború időszakából 14 fényképe maradt fenn. Emellett lánya emlékezetből jegyezte le a világháború alatt írt versei egyikének töredékét, három füzetben pedig nagyapjától és apjától tanult háborús nótákat jegyzett fel. Ugyanakkor ide sorolható az a hat, származást igazoló anyakönyvi kivonat is, melyet az egyház állított ki az 1940-es években.

A településen további, az első és/vagy a második világháborúhoz közvetlenül, vagy közvetve kapcsolódó, releváns információt tartalmazó irattípusok azonosíthatók. A református egyház a szertartás keretében, annak záró mozzanataként a közösséget érintő híreket tesz közzé a szószék-ről. A hirdetések szövegét egy külön erre a célra nyitott füzetbe, *Hirdetési könyv*be vezetik. Az első világháború kitörésével kapcsolatosan itt a következők olvashatók:

Megkezdődött a legszerencsétlenebb és legszomorúbb világháború, abban igen dicsőséges szerepe van a mi nemzetünknek is. Sok megpróbáltatás elé állítja a lelkeket, de ha meg is rendül a szív, azért fogadja mindenki isten akaratán való alázatos megnyugvással. Ép ezért várjuk meg türelemmel isten végzését, ehhez képest 1. Felkérem a község minden lakóját, vigyázzon – tartózkodjék minden féle rémhír terjesztésétől, ne izgassa magát a különféle a hazug – képtelen híreszteléssel, hanem bizalommal forduljon vezetőihez, akik mindig atyai tanáccsal lesznek segítségül; 2. Az itthon maradottakat másodszer is esdeklő szavakkal

kérem fel, – Istennek tesznek jót, – hogy a szegény hátramaradottakat ne hagyják el, embertársi szeretet parancsolja, hogy legyünk egymásnak segítségére; 3. Az ifjúságot mennyei riadóval rázom föl, hagyjon fel eddigi duhaj-éjszakai kicsapongásaival, kerüljön minden zajt és zavar­gást, mert ezzel [nem] csak magát tiszteli meg, de nyugalmat teremt a szegény-remegő-férfi nélkül maradt árva családoknak, mit várjunk akkor, ha a saját fiaink is háborgatnak. Különben is háborús idő alatt a törvény minden kihágást igen szigorúan büntet. 4. Felkérem a harctérre vonult családtagjait, ha vannak gondozatlanul maradt árva gyermekek, azt még a mai nap jelentsék nekem, hogy elhelyezésükről gondoskodhas­sam; 5. Felkérem arra is, hogy a harctérre vonult testvérek címeit idő­közönként közöljék velem; 6. Akiknek valami segítségre van szüksége azt is jelentse, hogy lehetőség szerint segítsünk. Az állam-segély is nemso­kára megérkezik, várjuk be türelemmel. 7. Mint a régi jó keresztyének vegyük azt régi fokos bibliát, különösen a Dávid bűnbánó zsoltárai – állanak a szívünkhöz közel, hogy megvigasztaljanak minden háborúsá­gunkban és nyomorúságainkban. (1914. augusztus 23. I/29)

A református egyház Aranykönyv néven vezeti az egyházi adományo­kat és az adományozók nevét, az adományozás történetének körülmé­nyeit. Zoltáni Pál református lelkipásztor az első világháború idején több oldalon sorolja fel név szerint a fronton szolgálatot teljesítő katonáknak és a hadiárváknak összegyűjtött adományokat. A felsorolások kapcsán a háború borzalmairól is hosszan értekezik:

A történelem fonala itt már nemcsak az egyházi, de az egész nemzeti életbe belenyúlik. Minden szava valóságos hősköltemény. És ezt a hősköl­teményt ép a mi egyházunk ne írná szívének tábláira?! Milyen csendes – nyugodt vasárnap délutánja volt gyülekezetünknek június 28.a. Nyu­galmas, békés, pihentető eső szállta meg az ünneplő arcokat. De a derű hirtelen elborult – Ferenc Ferdinánd Ófelségeiket Szerájévóban meg­gyilkolták. Ami kicsiny-egyszerű gyülekezetünket minő izgalom szállta meg. Telve voltak a lelkek háborgó nyugtalansággal. A lelkek felajzása­ban sejtelmek láttatták meg a világ felett csapkodó tűzlángokat. És ami az utca kapukban összeverődött csoportok lelkületében – hangulatában – mint sejtelem égett, íme valóság lőn. Istennek kérlelhetetlen ítélete le­csapott a bűnös háborgó világra. Ezt az ítéletet végig kell élnie a mi ma­gyar nemzetünknek is. A nagy európai-világháború ez év augusztus 1-én lánggra lobbant, magasra csapó tűz-lángjaival féltő aggodalmat sírást-

zokogást-tenger fájdalmat okozva a legkisebb kunyhóban is. Augusztus 2-ra vasárnap délelőtt gyűlt össze a gyülekezet, hogy búcsút intsen a harctérre induló hős testvéreknek. Neh. 14.10 versei alapján az igazi könyörgés istenhez vezet – a fájdalmakon keresztül is – könyörgésünkkel-áldásunkkal elindítottuk a gyülekezetünk 90 tagját. Kísérőül bocsátva féltő szeretetünk – óvó gondjainkat. És egyszerre hogy megnyíltak a szívek. Az üresen reánk meredő székek hogy meglágyították szíveinket.

Megindult a küzdelem. Hősöket neveltek ezek az idők. Elment férfiaink nagy – nehéz küzdelmekkel, nélkülözésekkel, vérük áldozásával az északi harctéren a nagy tömegű orosz erővel szemben és déli harctéren Szerbiában nevelődtek szent hősökké. Valóban abban a minden idők legnagyobb hőskölteményében, amelynek ritmusában forog ma a földbolygó, kijut a maga szerepe az emberiség mindkét felének: a férfi fele harcol, a női fele sír. Vajon melyik a nagyobb hős a kettő közül: a harcoló vagy a szenvedő? Vajon melyik hozza nagyobb áldozatot: a férfi, aki a maga életét teszi kockára, vagy a nő akinek végig kell néznie a kockavetést mindazok élete felett, akiket szeret? Kinek keresztje nehezebb: a férfié, aki szembeszáll a veszéllyel, vagy a nőé, akinek védtelenül kell lesnie hogy szerette miként pusztul? Mi sötétebb sors: meghalni vagy túlélni mindazt ami életünket életté tette? Csak aki magán kívül soha mást nem szeretett, nem tudja hogy van valami ami nehezebb mint meghalni: temetni. Így lesznek a nők is hősök – szenvedő hősök. És nekünk ezt a háborút ilyen hősiesen kell végig kezdenünk. Ha az esztendő utolsó pillanatában így nézünk végig sorainkon, látjuk hőseink számát a harctéren – és itthon csendes zokogástól felvert hajlékokban. Ezek a hősök is megmutatták szívüket. Egyházközségünk gyűjtött a szegény szenvedő sebesült katonák nagy fájdalmainak enyhítésére. Adakoztak ide jegyezve örök emlékezetül. (Sáromberke 1915 júl. 5-én, I/28)

Az 1940. augusztus 30. – szeptember 15. (a magyar csapatok Sáromberkére történő ünnepélyes bevonulása) között lezajlott eseményeket Zoltáni Pál szintén az *Aranykönyv* lapjain foglalja össze, jegyzi fel a felszabadulás örömeire szervezett ünnepély forgatókönyvét.²⁰ 1945-ben pedig ismét hosszan részletezi a második világháború eseményeit, és az egyházközségre, a hívekre kiható következményeit:

²⁰ A sáromberki református egyházközség Aranykönyve, I/57.

A történelem számára feljegyzésképpen megemlékeziünk arról a rendkívüli történelmi eseményről, mely megrendítő módon tépte meg egész gyülekezetünket és egész népünk lelkiületét. A háború rémületes robajjal közeledett országunk földjéhez. Kelet és Nyugat határán élő magyar népünk egy évezred alatt sokszor hordozta földjén a tragikus megpróbáltatást. A keleti orosz hatalom hadserege nagy erővel tört országunk felé. A német és orosz nagyhatalom közé szorult kis országunk nem tudhatott semleges lenni, a német védelmi erő kiterjesztette uralmát országunkra, az 1944 március 29. előtt a háborút alig érző és benne alig részt vevő népünk a német szorító nyomásra erőteljesebben kellett, hogy részt vegyen. Sem lelki sem fizikai felkészültsége nem lévén, szegény magyar népünk férfilakossága nagy lelki megrázkódtatások között kellett a háború nyomorúságát és minden szenvedését vállalja. Üressé vált gyülekezetünk, a nagy behívások és bevonulások megindultak. Százával ment népünk férfilakossága, mind nyomasztóbb lett a helyzet, az itthonlevők rendkívüli erőfeszítésekkel dolgoztak, földünk évtizedek óta olyan gazdag és bő termést nem adott. Sajnos nem volt aki felhasználja, mert az Isten által nyújtott gazdag áldás tékozlás és megsemmisülés martalékává lett. 1944 aug. 23. szomorú nap Erdély, de talán egész magyar népünk számára is. A román állam harcoló csapatai ezen a napon tették le a fegyvert a felszereléseiben és tömegeiben hatalmas orosz hadsereg előtt. A menekülő német haderő Erdély földjét odavetette az előretörő orosz hadsereg rombolásainak és pusztításainak. Rémesen pusztított-rabolt, gyűjtött-égetett a német visszavonuló csapat, és keservesen szedte össze és rabolta a megmaradt értékeket az orosz haderő. Városainkat, falvainkat kényszerítő erővel ürítette ki a német katonai erő. Leventéink, férfilakosságunk – egész népünk elhagyta szeretett otthonát, szülőföldjét, vagyonát. Keservesen síró-zokogó menekült székelek, magyarok szóródtak szét a dúlásnak indult, pusztuló magyar földön.

Szeptember 10-én adatott ki egy általános kiűritési rendelet, mire a falu összes hivatalai megindultak és mentek nyugatra. Marosvásárhely hivatalai már 14-én mind elmentek, nem volt már irányító szerv, teljes tájékozatlanságban voltak a falvak. Az átvonuló német és magyar katonai vezetők szomorú, rémes hírekkel izgatták az itthon lévő faluvezetőket. Ennek befolyására, egy nyugtalanító órában határozta el a lelkes is szülő- és munkahelyének elhagyását. Előbb biztonságba helyezték a gondnokkal az egyház értékeit és így szept. 14-én az utolsó vonattal

elutazott a bizonytalanságba, itt hagyva javait, értékeit a pusztulásnak és veszésnek. Állandó fegyver- és ágyútűzben élte át a heteket gyülekezetiünk. Szept. 27-én katonai alakulatok gyülekezetünket szigorú parancssal elűzték otthonából nyugat felé. Kibeszélhetetlen fájdalommal és keserűséggel vette a vándorbotot kezébe az egész gyülekezet. Alighogy kitétték a lábukat, az orosz hadsereg megszállta falunkat, kétheti kemény háborúzás alatt állatban, gabonában, ruhaneműekben és épületekben megszámlálhatatlan károk keletkeztek. Isten gondviselő kegyelme megőrizte templomunkat, házainkat a repülő- és ágyútűz rombolásaitól, azonban templomunk belső rendjében, orgonában rosszindulatú kezek sok rombolást okoztak. Rendre-rendre a romboló orosz haderőtől elhagyott menekülő csoportok szállingóztak haza a feldúlt, szomorú, összetört otthonokba. Szatmár megyéig vándoroltak itthon lévő öregek, asszonyok, gyermekek. Hazatérés útjában a románság a vagyonuknak ingóságait is elrabolta némelyeknek. A katonának behívottak meneteltek előre, semmit sem tudva a családról, gyermekekről, asszonyról. Hazatérés után az átélt nagy veszedelmek és nyomorúságok dacára fájdalmas ellentétek támadtak az elveszett és megtalált ingóságok miatt. A szét-hordott és összecserélt házi berendezések és ingóságok nagy fájdalmas sebeket ejtettek a lelkekben. (idézi Nagy 1994: 72–73)

A templom hajójának déli és északi falán középtájt elhelyezett, a világháborúk halottainak emléket állító két márványtábla szintén a leveleknek azt a (szöveg)kontextusát képezi, melyek „időkitevője” (Assmann 1999: 20) a múlt ezen rétegeire utal. Ezek a szövegek együtt egy olyan narratív bázist képeznek, mely megteremti, alakítja és mozgásban tartja a lokális történelmi tudatot. A lokális és családi kommemoratív aktusokban vesznek részt, a kollektív és a kulturális emlékezet fenntartásában van szerepük.

Összefoglalás

A levél a kapcsolattartás eszköze, az emberek közti kommunikáció írásos változata. Elsődleges alkalmazására csak akkor kerül sor, mikor a szóbeli kommunikációt valami megzavarja, az egyén kiszakad a család közvetlen fizikai környezetéből. Használatára csak akkor, és addig kerül sor, amíg egy vagy több családtag távol van, azaz kényszermegoldás. Az egyén és a közösség között zajló kommunikáció rendszerében nem csatornabővülést,

hanem *csatornaváltást* eredményez.²¹ Ha azt vesszük figyelembe, hogy az alapvetően szóbeli kultúrában szocializálódott egyén az írás „uralását” illetően csupán részképességeket birtokol, és mint ilyen, a leveleinek stílusa a szóbeli stílushoz közelít, akkor a szóbeliség–írásbeliség viszonyának a levelek által felvetődő kérdése kapcsán a *kétnyelvűség* helyett inkább a *kevertnyelvűség*ről²² beszélhetünk. A levelezést ebben a környezetben tehát a felülről irányított migráció, a társadalomból történő időszakos kilépés teszi szükségessé és akkulturációs folyamat eredménye.

A levél és a levélírás az életpályával, az életpálya alakulásával is szoros összefüggésben áll. Sőt, éppen az életpályán bekövetkezett fordulópont az, amely életre hívja és amely életben tartja a levelezést. A levél ilyen értelemben az egyént ért sorsesemények, azaz a számára önidegen, identitásában megingató események feldolgozását teszi lehetővé azáltal, hogy kibeszéli (írja), popularizálja azokat. Éppen ezért a levélíró számára fontos a címzettek visszajelzése. Leveleik a szolidaritás megerősítését jelentik. Ilyen értelemben elsősorban a levél jelenléte és nem konkrét tartalma a fontos (Williams 2000: 308). Ugyanakkor az egyén életében bekövetkező újabb fordulópont (leszerelés, fogság) az, amely a levelezést megszünteti, lehetetlenné teszi. Végső soron minden róla vagy vele kapcsolatos dokumentum életrajznak is tekinthető. „Az élettörténeti anyagok – írja Róbert Péter – magukba foglalják bármely dokumentumot, beleértve a szociális hivatalok esettanulmányait, melyek fényt vetnek egyének vagy csoportok szubjektív magatartására. Ezek a levelektől az önéletrajzokig, az újságok beszámolóitól bírósági jelentésekig terjednek” (Róbert 1982: 238).

A levél tartalma azt szemlélteti, hogy az írás milyen helyzetekben jelent társadalmi kényszert (*écriture obligée*) és mikor íráskedvet (*écriture d'envie*).²³ Mikor egészíti ki, és mikor helyettesíti a szóbeliséget. A fronton vagy a frontvonal mögött szolgálatot teljesítő katonák azért írnak annyi levelet az otthoniaknak, azért érdeklődnek olyan intenzíven az otthon történt eseményekről, mert így – az írás révén – próbálják meg újratерemteni azt, ami elveszni látszik (a magánéletet). Azért írnak annyi emlékverset,

²¹ Erről az írás népi környezetben történő felhasználása kapcsán lásd Keszeg 1991: 241.

²² Az itt használt fogalmakat a nyelvészetből kölcsönöztem, meghatározásukat lásd Péntek 1975.

²³ A terminusokat egy francia, az írásra vonatkozó etnológiai kutatásokat összegző kötet használja (Fabre 1997). A kötet bemutatását lásd Terbócs 1999: 146.

szerelmes levelet kedvesüknek, mert – attól való félelmükben, hogy elveszíthetik a durva élettapasztalatok közepette – így (papíron) akarják újratemeteni a szerelem és ragaszkodás érzését.²⁴

A levelek egyrészt az életvezetés funkcionális, és sok esetben normatív szövegeit jelentik, másrészt olyan dokumentumtípus, mely az írás által befolyásolt/meghatározott életvezetési, mentalitásbeli és diskurzusbeli (pl. a hazafias nyelvezet eltanulásának folyamata) átalakulást dokumentálják. A levél mint megőrzésre érdemes tárgy a családi, személyes iratok többi darabjához kapcsolódik, más céllal keletkezett szövegekkel együtt szerveződik különböző rendszerekbe. Emlékközösséget és emlékezetkultúrát szervez, tart fenn és szabályoz.

A levélírásban résztvevő felek között fennálló sokféle viszony egyben a levélíró és olvasó között fennálló társadalmi egyenlőtlenségeket teszi láthatóvá, ami leginkább a köszöntés és a formulák gondos válogatásában érhető leginkább tetten (Barton–Hall 2000: 7). Sőt, ezen túlmenően, a levélváltáson keresztül társadalmi egyenlőtlenségek jönnek létre, termelődnek újra. A levelek után sóvárgó katona nem csak ki van szolgáltatva a családja íráskedvének, hanem levelei végén megjelenő *választ várok!* kéresei révén ezt láthatóvá is teszi.

Annak ellenére, hogy a levelek szerkezete erősen sematikus és szövege korlátozott számú sztereotip fordulatból építkezik, a leveleket használó közösség számára a világháború biografikus történeteinek funkciójával rendelkeznek. Ez azért lehetséges, mert ezek a szövegek a lokális közösségben egy bonyolult és szerteágazó, szóbeli és írott formában fennmaradt és használatban lévő narratív szöveghagyományban ágyazottan élnek. A lokális közösség tagjaiban ezt a biografikus és történeti tudást a levelek már pusztán jelenlétükkel is aktivizálni képesek.

²⁴ Ugyanezzel magyarázható az is, hogy a háború ideje alatt miért alakulnak ki olyan gyorsan új párkapcsolatok, köttetnek házasságok.

Szakirodalom

ALBERT Ernő

1999 A népi verses levelekről. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 30–56.

ALTMAN, Janet Gurkin

1982 *Epistolarity. Approaches to a Form*. Ohio Univesity Press, Columbus, Ohio

ANDEREGG, Johannes

1995 Irodalomtudományi stíluselmélet. *Helikon* 3. 232–251.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

BARTON, David – HALL, Nigel

2000 *Letter writing as a social practice*. John Benjamin's Publishing Co, Amsterdam–Philadelphia

BÁNYAI Irén

1973 A parasztrattárok jelentősége az újkortörténeti muzeológiában. *Studia Comitatensia* 2. 161–171.

1979 *Az első világháború emlékműanyagának értelmezési lehetőségei*. Sz. B. M. E. VIII–IX. Szekszárd, 179–192.

BEEBEE, Thomas O.

1999 *Epistolary fiction in Europe 1500–1850*. Cambridge University Press, Cambridge

BOIA, Lucian

1999 *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Gordiusz Könyvek, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár

2005 *Omul și clima. Teorii, scenarii, psihoze*. Humanitas, București

BORBÉLY Sándor

2006 „Kedves gyermekeim...” Virtuális családgyesítés, világképalkotó motívumok egy kárpátaljai paraszttasszony levelezésében. *Néprajzi Látóhatár* XV. (3–4) 143–171.

CHARTIER, Roger – BOUREAU, Alain – DAUPHIN, Cecile

1997 *Correspondence: Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton

COUCHMAN, Jane – CRABB, Ann

2005 *Women's letters across Europe, 1400–1700*. Ashgate Publishing Limited, Hampshire

CSÚRY Bálint

1931 Régi magyar levelek Moldvából. *Magyar Nyelv* XXVII. (1–2) 74–76.

DIERKS, Konstantin

1999 *Letter writing, gender, and class in America, 1750–1800*. Brown University

ECKHARDT Sándor

1950 A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa. *Magyar Nyelvőr* 74. (2–3) 113–122.

ECO, Umberto

2011 *A lista mámora*. In: *Uő: Ellenséget alkotni és más alkalmi írások*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 132–155.

FABRE, Daniel (dir.)

1997 *Par écrit: ethnologie des écritures quotidiennens*. Mission du Patrimoine Ethnologique, Edition de la Maison des sciences de l'homme, Paris

FERENCZ Imre (szerk.):

1997 *Történetek a fogságból*. Státus, Csíkszereda

GYÁNI Gábor

2001 Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: *Uő: Emlékezés, emlékezet és történetek elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 81–94.

2007 Mítoszban, folklórban, történelemben elbeszélte múlt. A múlt többféle elbeszélhetősége: változó időbeliségek. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–17.

HANÁK Péter

1973 Népi levelek az első világháborúból. *Valóság* XVI. (3) 62–87.

HARRISON, Jane E.

1997 *Until Next Year: Letter Writing and the Mails in the Canadas*. Wilfrid Laurier University Press, Waterloo–Ontario

HORVÁTH Kata

2004 Szóban–írásban – egy cigány szerelmes levél kapcsán. *Tabula* 7. (2) 209–225.

HYMES, Dell

1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata In: PLÉH CSABA – SÍKLAKI István – TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Nyelv–Kommunikáció–Cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 458–495.

IMREH István

1964 Katonalevelek az első világháborúból. *Korunk* XXIII. (7) 996–998.

JAKUBOVICH Emil

1925 A legrégebb magyar missilis levél. *Magyar Nyelv* XXI. 114–120.

JÓZSEF Álmos

2000 Levelek és egyéb írott emlékek az első világháborúból. In: *ACTA 2000. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda*, 297–315.

KESZEG Vilmos

1991 *A folklor határán. A népi írásbeliség szerves műfajai Aranyosszéken.*

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

1996 *Kelt levelem. Egy mezőszégi parasztasszony levelezése.* (A Népajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 6.) Györffy István Népajzi Egyesület, Debrecen

1999 *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája.* Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* BBTE–KJNT, Kolozsvár

KISS András

1994 Középkori magyar levelek. (Ismertetés). *Erdélyi Múzeum* LVI. (3–4) 91–93.

KOKÓ Juliánna

1999 Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Kriza János Népajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklor.* Kriza János Népajzi Társaság, Kolozsvár, 240–265.

KOVÁCH Géza

1971 *Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Kordokumentumok az erdélyi falu életéből 1771–1848.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

KÖRNYEYNÉ GAÁL Edit

1985 *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban.* Kossuth Lajos Tudományegyetem Népajzi Tanseke, Debrecen

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán

2000 A „korszak” retorikája. In: BEDNANICS Gábor et alii (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontja*, Osiris Könyvkiadó, Budapest, 90–106.

KUNCZ Aladár

1996 *Fekete kolostor*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

KÜLLŐS Imola

1997 Kísértő múlt. A sztálini légerek költészete egy folklorista szemével.

In: KÜLLŐS Imola – MOLNÁR Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz 9. Kárpátalji tanulmányok*. Budapest, 235–278.

LAMPÉRTH Géza

1918 A magyar levélírás kezdete. *Századok* LII. 1–21.

LYONS, Martin

2008 French Soldiers and Their Correspondence: Towards a History of Writing Practice in the First World War. In: Uő: *Reading culture and writing practices in nineteenth-century France*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 184–199.

MANDELBAUM, David G.

1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Documentatio Ethnographia 9*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 29–45.

MARQUARD, Odo

2001 *Az egyetemes történelem és más mesék*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

MÓZES András

é. n. *Adatok Sáromberke történetéhez I–IV*. Kézirat, Sáromberki Református Egyházközség Levéltára. Jelzet: 466, 467, 468, 469.

NAGY Géza

1994 A sáromberki református egyházközség élete. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberke, 70–145.

NOVOTNY Tihamér

1987 *Az első világháborús katonaemlékek. Antropológiai és művészet-szociológiai vizsgálat*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest

OLÁH Sándor

é.n. *Nyelvi sztereotípiák egy házaspár első világháborús levelezésében*.
Forrás: <http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmany.pdf>/OlahSanyilevelezes.pdf

PAPP László

1964 Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. *Nyelvtudományi Értekezések* 44. Kriterion Könyvkiadó, Budapest

PETERCSÁK Tivadar

1983 Képes levelezőlapok üdülésről, utazásról. *História* V. (3) 18–19.

PÉNTEK János

1975 *Teremtő nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

POZSONY Ferenc

2008 Gazdasági élet Zabolán az első világháború idején egy zabolai tüzér leveleinek tükrében. In: ILYÉS Sándor – KESZEG Vilmos (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 189–199.

RÓBERT Péter

1982 Az élettörténeti módszer – szakirodalmi áttekintés, alkalmazási lehetőségek. *Szociológia* 2. 233–247.

SZENTI Tibor

1987 *Vér és pezségő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Magvető, Budapest

TAKÁCS Éva

1981 Tábori levelek az első világháborúból. *Somogyi Múzeumok Közleményei* IV. (13) 243–253.

TENGELYI László

1998 *Élettörténet és sorsesemény*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

TERBÓCS Attila

1999 Írásbeliség a modernitásban. *Tabula* 2. (2) 145–148.

THOMAS, William – ZNANIECKI, Florian

2002–2004 *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* 1–6. Új Mandátum, Budapest

TÓTH István György

1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Történettudományi Intézet, Budapest

UJVÁRY Zoltán

1980 *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok*. (Hajdú–Bihar Megyei Múzeumok közleményei, 35.) Debrecen

VAJDA András

2007 „Világháború”: történet vagy történelem? In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 452–480.

2009 Egy sáromberki paraszti irattár elemzése. In: ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Árpád Töhötöm (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 17. Nemzedékek, kutatások, lenyomatok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 123–158.

VARGA Éva

1993 Hogyan írjunk szerelmes levelet. *História* XV. (5–6) 66.

VASVÁRI Zoltán

2000 „Erőt a Jó Istenbe vetett hitünkből merítettünk”. A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról (nyugati hadifoglyok visszaemlékezései alapján). *Néprajzi Látóhatár* IX. (3–4) 545–556.

2001 Üzenet a fogságból. A hadifogolytáborok költészetéről. *Honismeret* 2, forrás: <http://www.vjrktf.hu/carus/honisme/hoo10214.htm>

WILLIAMS, Patrick

2000 *Írás a szóbeliség és az írásbeliség között*. In: PRÓNAI Csaba (szerk.): *Cigányok Európában I. Nyugat-Európa*. Új Mandátum, Budapest, 305–319.